

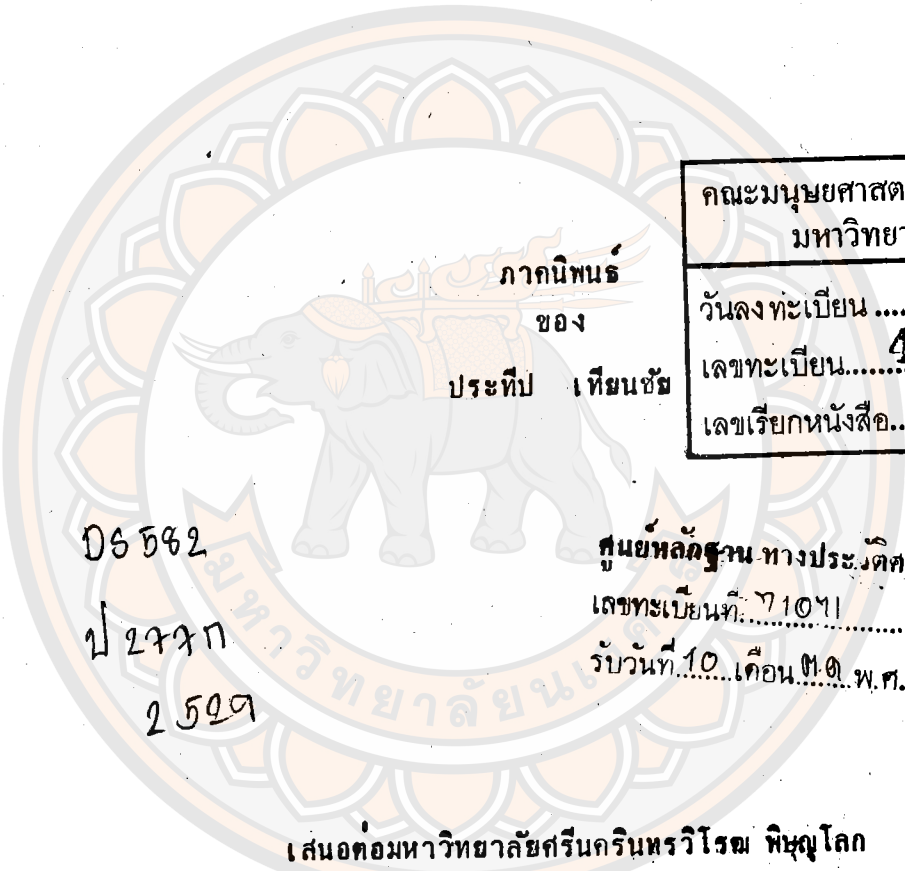
1412 6988

อภินันทนาการ

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

การยกเลิกระบบโทรในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนครสวรรค์
วันลง ทะเบียน1.0.1118.2543....
เลขทะเบียน.....431265.....
เลขเรียกหนังสือ.....HT 815.T35.....

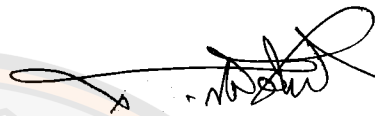
DS 542
ป 277ก
2529

ศูนย์หลักฐาน ทางประวัติศาสตร์
เลขทะเบียนที่ 71071
รับวันที่ 10 เดือน 11 พ.ศ. 2532

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พิษณุโลก
เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาคามหลักสูตร
ปริญญาการศึกษาศิลปศาสตรบัณฑิต

ตุลาคม 2529

คณะกรรมการที่ปรึกษาประจำตัวนิสิต ได้พิจารณาภาคนี้พร้อมกันแล้ว
เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรบัณฑิต ของมหาวิทยาลัย-
ศรีนครินทรวิโรฒไว้

.....ที่ปรึกษา

(รองศาสตราจารย์ สมกิต ศรีสิงห์)

ประกาศกฎปลการ

ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ สมศักดิ์ ศรีสิงห์
ซึ่งได้กรุณารับเป็นที่ปรึกษาและควบคุมการจัดทำวิทยานิพนธ์ครั้งนี้ นอกจากนี้ยังได้ให้
คำแนะนำ ตรวจสอบ ตั้งแต่เริ่มต้นจนสำเร็จ ลุล่วงไปด้วยดี

ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณสำหรับความเอื้อเฟื้อของบรรดา
๗ จำหน้าที่ประจำแหล่งค้นคว้าทั้งหลาย ที่ให้ความสะดวกในการค้นคว้าเอกสาร
จนวิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยดี

ประทีป เทียนชัย

การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

บทคัดย่อ

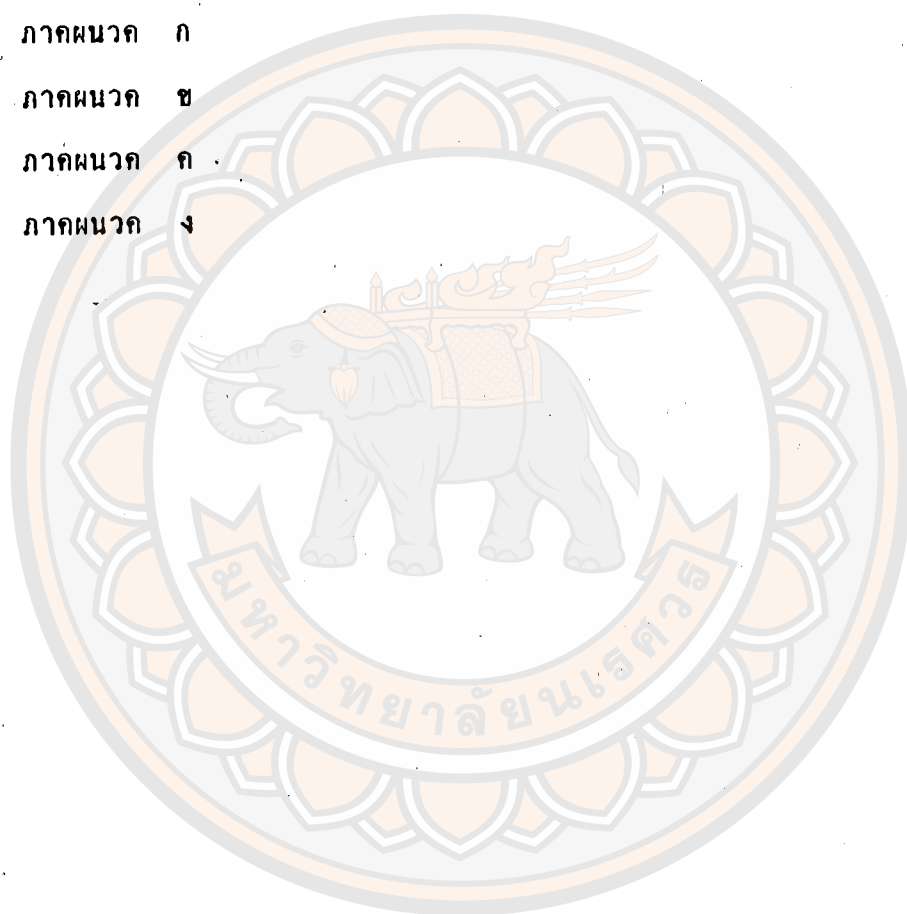
ภาคนี้พรรณานี้ได้กล่าวถึงการยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยได้กล่าวถึงความเป็นมาของระบบไพร่ในสมัยต่างๆ ตั้งแต่สุโขทัย กรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี พม่า สงคราม จนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น อันเป็นสมัยของการสิ้นสุดของการมีระบบไพร่ในสังคมไทย และเน้นถึงความจำเป็นและวิธีการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าทรงดำเนินการอย่างไร และเมื่อเลิกระบบไพร่นี้ไปแล้ว ทำให้มีผลกระทบต่อกลุ่มผู้มีอำนาจอย่างไร ซึ่งการศึกษานี้ได้ใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ โดยการศึกษาค้นคว้าจากเอกสารชั้นต้นและเอกสารชั้นรองประกอบการเขียนจากการศึกษาทำให้ทราบว่า การยกเลิกระบบไพร่นั้นมีสาเหตุสืบเนื่องมาจากความไม่มีประสิทธิภาพในการควบคุมกำลังคน และพวกมูลนายได้เอาไพร่มาเป็นรากฐานแห่งอำนาจทางการเมือง และทางเศรษฐกิจ นอกจากนี้ยังมีการกดขี่ไพร่ของมูลนาย มีการฉ้อราษฎร์บังหลวงของมูลนาย ทำให้พระมหากษัตริย์สูญเสียเงินเข้าราชการและอำนาจในการควบคุมลงไป ปัญหาในการควบคุมกำลังคนก่อให้เกิดความไม่มั่นคงต่อเอกราชและอธิปไตยของชาติ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นถึงความจำเป็นที่จะต้องจัดระบบควบคุมคนเสียใหม่ จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการยกเลิกระบบไพร่โดยให้ประชาชนทุกคนมีทะเบียนสำมะโนครัวสังกัดกับแขวงท้องที่ที่ตนอาศัยอยู่ อันเป็นการยกเลิกสังกัดมูลนายในระบบเดิม ต่อมาได้เปลี่ยนแปลงการเกณฑ์แรงงานไพร่ เป็นการเกณฑ์จ้าง และในที่สุดก็ได้ออกพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ซึ่งถือว่าเป็นการสิ้นสุดระบบไพร่อย่างสิ้นเชิง นอกจากนี้ยังเป็นการตั้งอำนาจในการควบคุมคนสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ และเพื่อประโยชน์ในการป้องกันประเทศ

และเมื่อมีการยกเลิกระบบไพร่แล้ว ก็ไม่ปรากฏปฏิกริยาของมูลนายผู้เสียผลประโยชน์มากนัก ทั้งนี้อาจเนื่องจากการใช้วิธีการและนโยบายแบบค่อยเป็นค่อยไป ภายหลังจากการยกเลิกระบบไพร่สิ้นสุดลง ประชาชนก็มีอิสระชนอย่างสมบูรณ์ มีอิสระในการประกอบอาชีพของตนเอง และที่สำคัญคือการเกิดทหารอาชีพขึ้น

สารบัญ

บทที่	หน้า
บทนำ	
บทที่ 1 ความเป็นมาของระบบไฟร์	1-24
1.1 ความทั่วไป	1
1.2 ความเป็นมาของระบบไฟร์ในสมัยต่างๆ	3
1.3 ประเภทของไฟร์ในสังคมไทย	6
1.4 ชีวิตความเป็นอยู่ของไฟร์	10
1.5 ระเบียบปฏิบัติในระบบไฟร์	11
1.6 ความสัมพันธ์ระหว่างไฟร์กับมูลนาย	17
1.7 หน้าที่ของไฟร์	20
1.8 สิทธิของไฟร์	22
บทที่ 2 เหตุผลและความจำเป็นของการยกเลิกระบบไฟร์	25-39
2.1 ความทั่วไป	25
2.2 ปัญหาต่างๆ ที่นำไปสู่สภาพการเปลี่ยนแปลงระบบไฟร์	26
บทที่ 3 การดำเนินการในการเปลี่ยนแปลงของระบบไฟร์	40-65
3.1 ลำดับขั้นในการยกเลิกระบบไฟร์	40
3.2 บทบาทของกรมสุรัสวดีต่อการเปลี่ยนแปลงของระบบไฟร์	44
3.3 การเปลี่ยนแปลงของระบบไฟร์	50
3.4 การวางรูปแบบการปกครองไฟร์	51
บทที่ 4 ผลของการยกเลิกระบบไฟร์	65-72
4.1 ความทั่วไป	65
4.2 ผลของการยกเลิกระบบไฟร์ที่มีต่อการเมืองการปกครอง	65

4.3 ผลของการยกเลิกระบบไพร่ที่มีต่อเศรษฐกิจ	68
4.4 ผลของการยกเลิกระบบไพร่ที่มีต่อสังคม	72
บทสรุป	73-76
บรรณานุกรม	77
ภาคผนวก ก	81
ภาคผนวก ข	82
ภาคผนวก ค	87
ภาคผนวก ง	97

บทนำ

ประเทศไทยมีลักษณะการปกครองเป็นแบบศักดินามาช้านาน ลักษณะของการปกครองแบบนี้ถือว่า ที่ดินทั้งหมดภายในประเทศเป็นของพระมหากษัตริย์ การที่ประชาชนใดมีที่ทำมาหากินอยู่ใต้อำนาจพระมหากษัตริย์ของพระมหากษัตริย์ทรงอนุญาตให้ ประชาชนทุกคนมีฐานะเป็นไพร่ของพระมหากษัตริย์ เรียกว่า ข้าแผ่นดิน¹ ด้วยเหตุนี้ไพร่จึงมีหน้าที่ต้องเสียภาษีและทำงานให้พระมหากษัตริย์เป็นการตอบแทน

สังคมศักดินา เป็นสังคมที่มีการกำหนดสิทธิและหน้าที่ของชายไทยในสังคมว่ามีสิทธิและหน้าที่รับผิดชอบต่อสังคมอย่างไร โดยการพิจารณาศักดินาเป็นหลักถึงแม้ว่าสังคมไทยจะเป็นสังคมศักดินาแต่สังคมไทยก็เป็นสังคมที่ปราศจากชนชั้นอย่างแท้จริงไม่มีชนชั้นอย่างอินเดีย ทั้งนี้เพราะคนไทยไม่เคยรับสถาบันเกี่ยวกับวรรณะของฮินดูมาใช้เหมือนเขมร ในสังคมไทยฐานะของชนในสังคมจะมีความเคลื่อนไหวเวียนกันไม่มีเสถียรภาพหรือความถาวร เพราะเชื้อพระวงศ์อาจกลายมาเป็นสามัญชนได้ภายหลังทำชั่วอายุคนไปแล้วก็มี

ดังนั้นระบบไพร่ จึงเป็นระบบหนึ่งของสังคมไทย ซึ่งเป็นพลเมืองส่วนใหญ่ของประเทศที่มีความสำคัญมาก² แต่ระบบไพร่นั้นมีขึ้นในสังคมไทยครั้งแรกเมื่อใดไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์นับตั้งแต่สมัยสุโขทัยก็มีระบบไพร่อยู่ในสังคมไทยแล้ว และต่อมาเด่นชัดมากขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา และกรุงรัตนโกสินทร์³ โดยในสมัยกรุงสุโขทัยได้แบ่งกลุ่มชนในสังคมเป็นกลุ่มๆ ซึ่งได้แก่ เจ้า ชุนนาง พราหมณ์ เถรขร⁴ และไพร่ฟ้า

¹ นกร พันธุ์รงค์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ หน้า 345

² แสงโสม เกษมตรี ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1-3 (พ.ศ. 2325-2394) หน้า 148

³ สารานุกรมประวัติศาสตร์ไทย หน้า 297-299

⁴ จารึกสุโขทัย หลักที่ 3 หน้า 22

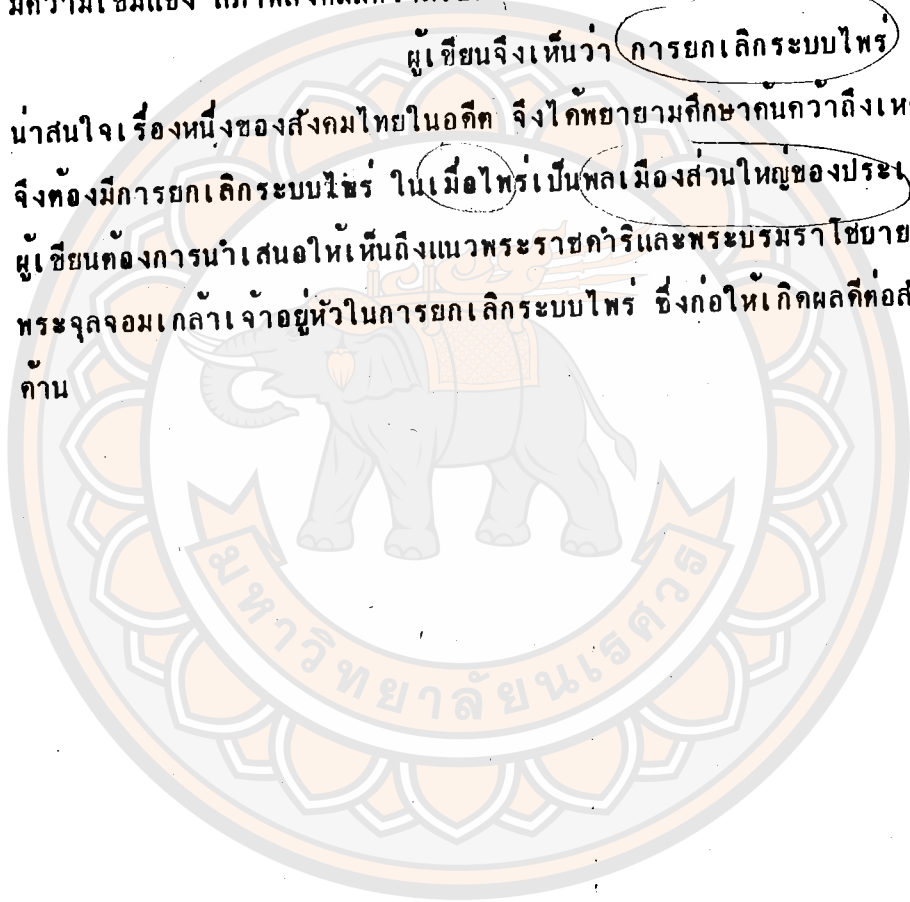
ข้าไท¹ จากหลักฐานต่างๆนี้ก็พอจะเข้าใจได้ว่าในสังคมสุโขทัยก็มีระบบไพร่เกิดขึ้นแล้ว นอกจากนี้ยังมีกลุ่มชนอีกกลุ่มหนึ่งเกิดขึ้นพร้อมๆระบบไพร่ คือ กลุ่มชนผู้ปกครองที่เรียกว่า "ระบบมูลนาย" จากนั้นระบบไพร่ก็มีการเปลี่ยนแปลงเรื่อยมาตั้งแต่ สมัยสุโขทัยอยุธยา ตลอดจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทั้งนี้เพราะว่าไพร่เป็นเครื่องมือในการควบคุมและจัดสรรกำลังคนของสังคมไทยมาช้านานและระบบไพร่นั้น เป็นทั้งระบบบริหารราชการและระบบทางสังคมที่กำหนดทัศนภาพ หน้าที่ ตลอดจนความรับผิดชอบของบุคคล ระบบไพร่ยังเป็นพื้นฐานทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมของไทยมาแต่อดีต โครงสร้างของสังคมไทยนั้นมีระบบไพร่เป็นพื้นฐานมาตลอด จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฐานแห่งอำนาจของสังคมไทยจึงได้เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งลักษณะของระบบไพร่มีลักษณะบกพร่องอย่างมาก ก่อให้เกิดปัญหาทางการเมือง และการปกครอง เพราะสังคมไทยมีรากฐานอำนาจอยู่ที่ไพร่ เมื่อลัทธิจักรวรรดินิยมมหาอำนาจตะวันตกเริ่มคุกคามไทย ไพร่เป็นจำนวนมากต่างอ้างเอาอำนาจของกงสุลต่างชาติเป็นเครื่องข่มขู่บังคับกับของกฎหมายไทย² ทำให้ระบบไพร่อ่อนแอ และแสดงให้เห็นถึงความไม่มีประสิทธิภาพในการควบคุมของระบบนี้ เพื่อเป็นการรักษาอำนาจอธิปไตยของรัฐไว้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย และยังเป็นการวางรากฐานของสังคมไทยในยุคใหม่ทั้งทางบ้านสังคม เศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง และการต่างประเทศ

¹ ก. หลักที่ 1 หน้า 1-2

² กองกฎหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 15/10 ขุนวิเศษ
ภาษาขุนศึกที่คาบักดี เกลียกล่อมข้าเมืองหนองหารไปฝรั่งเศส กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร. ที่ 278 วันที่ 9 มีนาคม 114

โดยเฉพาะในค้ำันสังคมไค้โปรดเกล้าฯ ให้มีการยกเลิกระบบไพร่ ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็น
อีกค้ำันหนึ่ง และยังเป็นภารกิจอำนาจจากขุนนางชั้นผู้ใหญ่กลับสู่สถาบันพระมหากษัตริย์
อีกด้วย การยกเลิกระบบไพร่ จึงเป็นการริครอบอำนาจจากขุนนางอย่างไม่เคยมีมาก่อน
ในสมัยใด เมื่อมีการยกเลิกระบบไพร่แล้ว ทำให้เกิดความเป็นธรรมในสังคมขึ้น ทำให้รัฐ
มีความเข้มแข็ง สภาพสังคมมีความเป็นระเบียบและมีระบบงานที่ดีกว่าเดิมเป็นอย่างมาก

ผู้เขียนจึงเห็นว่า การยกเลิกระบบไพร่ เป็นเรื่องที่น่า
น่าสนใจ เรื่องหนึ่งของสังคมไทยในอดีต จึงได้พยายามศึกษาค้นคว้าถึงเหตุผลว่าทำไม
จึงต้องมีการยกเลิกระบบไพร่ ในเมื่อไพร่เป็นพลเมืองส่วนใหญ่ของประเทศ และจากนี้
ผู้เขียนต้องการนำเสนอให้เห็นถึงแนวพระราชดำริและพระบรมราโชบายของพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการยกเลิกระบบไพร่ ซึ่งก่อให้เกิดผลดีต่อสังคมไทยในหลายๆ
ค้ำัน

ความมุ่งหมายในการศึกษา

1. เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของระบบไฟร์ตั้งแต่สมัยสุโขทัย จนถึงสมัยที่มีการยกเลิกระบบไฟร์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. เพื่อศึกษาโครงสร้างในระบบไฟร์
3. เพื่อศึกษามูลเหตุในการนำไปสู่การยกเลิกระบบไฟร์
4. เพื่อศึกษาแนวพระราชโบายการยกเลิกระบบไฟร์ และวิธีการยกเลิกระบบไฟร์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
5. เพื่อศึกษาผลของการยกเลิกระบบไฟร์

ความสำคัญในการศึกษากันกว่า

1. เพื่อให้บุคคลอื่นได้นำผลของการศึกษาเรื่องนี้ไปใช้ประกอบการศึกษา
2. เพื่อให้เข้าใจถึงบทบาทและสถานะของไฟร์ในสังคมไทยแต่ละสมัย
3. เพื่อให้เกิดความรู้และเห็นภาพอย่างกว้างๆ ถึงความเปลี่ยนแปลงของระบบไฟร์ อันจะส่งผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
4. เพื่อให้เข้าใจถึงวิธีการที่ใช้อยู่ในการปรับปรุงจากผลการเปลี่ยนแปลง และแก้ไขระบบไฟร์จากวิธีตั้งกล่าว

ขอบเขตของการศึกษากันกว่า

1. ระบบไฟร์ในสมัยสุโขทัย อโยธยา กรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์
2. โครงสร้างในระบบไฟร์
3. มูลเหตุและปัญหาที่นำไปสู่การยกเลิกระบบไฟร์
4. วิธีการและขั้นตอนดำเนินงานในการยกเลิกระบบไฟร์
5. ผลของการยกเลิกระบบไฟร์

ตอนต้น

ข้อสมมติฐานในการศึกษากันควัว

1. การยกเลิกระบบไพร่ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถือว่าเป็นการริกรอนอำนาจของชนชั้นขุนนาง เพื่อชิงอำนาจกลับสู่พระมหากษัตริย์
2. การยกเลิกระบบไพร่ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีสาเหตุสืบเนื่องมาจากการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก และความไม่มีประสิทธิภาพในการควบคุมของระบบไพร่
3. ผลพลอยได้ของการยกเลิกระบบไพร่ คือ ระบบการเกณฑ์ทหาร
4. การยกเลิกระบบไพร่เป็นการเปลี่ยนแปลงในค่านิยมแบบเท่านั้น แต่ในค่านิยมหลักแล้วมีการเปลี่ยนแปลงน้อยมาก

วิธีการในการดำเนินการศึกษากันควัว

การศึกษากันควัวในเรื่องนี้ ได้ใช้แนวทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) เป็นหลัก และนำเสนอในรูปของการพรรณาวิเคราะห์ (Analytical Description) โดยใช้ข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) และเอกสารชั้นรอง (Secondary Sources)

แหล่งศึกษากันควัว

1. หอสมุดมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พิษณุโลก
2. หอสมุดแห่งชาติ ท้าววาสกรี กทม.
3. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ท้าววาสกรี กทม.

เอกสารในการศึกษากันควัว

1. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นต้น
 - 1.1 เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์
- จกหมายเหตุ รัชกาลที่ 1-5

- สารบัญศัพท์พิเศษกระทรวงกลาโหม และกระทรวงมหาดไทย

- สารตราต่าง ๆ

1.2 เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

- * - กฎหมายตราสามดวง
- ประชุมกฎหมายประจำศก
- ประชุมศิลาจารึกสุโขทัย
- ราชกิจจานุเบกษา

เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นรอง

ขจร สุขพานิช ขุนันครไพฑูรย์

ชัย เรืองศิลป์ ประวัติศาสตร์สมัย พ.ศ.2352-2453 คำนึงคม

คำรณราชานุภาพ , สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยา

พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ร.5

นกร พันธุ์รงค์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์

เวลส์ กวอริช การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ

ปิยะฉัตร ปิศารณ การขกเลิกระบอบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ระหว่าง พ.ศ.2411-2453

บทที่ 1

ความเป็นมาของระบบไพร่

1.1 ความทั่วไป

จากหลักฐานในกฎหมายตราสามดวง พงศาวดารและจดหมายเหตุของชาติได้สะท้อนให้เห็นว่าระบบไพร่เป็นรูปแบบการปกครองและการผลิตที่เด่นชัดที่สุดในสังคมอยุธยา¹ ระบบไพร่นี้สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามของผู้ปกครองในการควบคุมและใช้กำลังคนให้เป็นประโยชน์ทุกด้าน

ไพร่* เป็นชนชั้นในสังคมที่นับว่ามีบทบาทสำคัญต่อเศรษฐกิจของไทยมาก² และเป็นชนชั้นที่มีจำนวนมากที่สุดในบรรดาชนชั้นต่างๆ ชีวิตไพร่ขึ้นอยู่กับการทำงานเพื่อวัตถุประสงค์ 2 ประการคือ³ ทำงานเพื่อเลี้ยงชีพตนเองและครอบครัว กับทำงานรับใช้ราชการหรือรับใช้หลวง ซึ่งถือว่าเป็นหน้าที่สำคัญของคนไทยในชนชั้นนี้ทุกคน ไพร่จะต้องสังกัดมูลนาย เป็นลูกน้องของมูลนายคนใดคนหนึ่ง นอกจากนี้ไพร่ยังถือว่าเป็นทรัพย์สินของพระมหากษัตริย์อีกด้วย จะอพยพโยกย้ายที่อยู่อาศัยไปอยู่ต่างบ้านต่างเมือง เปลี่ยนมูลนายตามอำเภอใจไม่ได้ ลักษณะการปกครองไพร่พลเมืองในสมัยโบราณจึงถูกเรียกขานว่า

¹ เฉลิม พงศ์อาจารย์ "ลักษณะไพร่" สารคดีสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี
หน้า 256

* คำว่าไพร่หรือเลก มีความหมายเช่นเดียวกันในเอกสารทางราชการสมัยรัชกาลที่ 5 สองคำนี้บางครั้งอาจจะเขียนรวมกันเป็น เลขไพร่หลวง เลขไพร่สม และไพร่หลวงส่วย นอกจากบางคำจะใช้ตัวตาย เช่น การสักเลก เลกคงเมือง เลกวัด

² สมคิด ศรีสิงห์ ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของไทย ธนบุรี-รัตนโกสินทร์ตอนต้น
หน้า 307

³ ล.ค. หน้า 308

การปกครองตามระบบเจ้าขุนมูลนาย ซึ่งเป็นระบบการเกณฑ์แรงงานจากราชรัฐ
ไม่ต้องจ่ายค่าจ้าง แต่รัฐจะให้ความคุ้มครองทางกฎหมาย เป็นการตอบแทน

อาจจะกล่าวอย่างกว้างๆ ได้ว่า โพร คือ สามัญชนชายอายุ
18 ปีขึ้นไป จนถึง 60 ปี ที่ถูกกฎหมายกำหนดให้ต้องขึ้นสังกัดและทำงานรับใช้มูลนาย หรือ
ราชสำนักในระยะเวลาใดเวลาหนึ่ง โดยไม่ได้รับผลตอบแทนนอกจากสิ่งที่เรียกว่า การ
คุ้มครองชีวิตและทรัพย์สินของตน ส่วนบุตร ภรรยาของโพรจักเป็นบริวารของโพรทั้งหมด
โพรจึงเป็นชนชั้นที่มีหน้าที่มากที่สุดในสังคมไทย โดยเฉพาะสมัยอยุธยาและจะถูกควบคุม
โดยผู้ปกครองซึ่งเป็นชนกลุ่มน้อย¹

ปัจจุบันคำว่า "โพร"² หมายความว่า เป็นคนเลว
คนต่ำช้าและมาใช้เป็นทาส เช่นคนโพร ชาคิโพร ฯลฯ เป็นต้น ซึ่งนับว่าแตกต่างจาก
ความหมายเดิมมาก

โพรในสมัยโบราณเป็นสถาบันหนึ่งที่นิยมของชายทุกคน เพราะ
เมื่อใครได้เป็นโพรแล้วจะได้สิทธิในการทำมาหากิน สิทธิในที่ดิน และสิทธิในการคุ้มครอง
ชีวิต คนที่เข้าเป็นโพรส่วนใหญ่จะเข้ามาด้วยความสมัครใจ ไม่ได้ถูกบังคับแต่อย่างใด
ถึงข้อความตอนหนึ่งว่า "โพรในคติของคนไทยมีสิทธิเสรีภาพที่จะจับจองที่ดินที่ว่างเปล่า
เลี้ยงชีวิตได้ตามกฎหมาย หากแต่ไม่มีสิทธิจะได้รับการปกป้องรักษา และสิทธิในทางโรงศาล

¹ ทรภิมย์ เอี่ยมธรรม "โพรในสมัยอยุธยา" ประวัติศาสตร์ไทยจนถึง พ.ศ.
2484 หน้า 107

² ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 คานส์กม
หน้า 282

ถ้าไม่โต้แย้งกับเจ้าขุนมูลนาย การที่ไพร่จำเป็นต้องสังกัดอยู่กับมูลนายของเขาก็เป็นการสมัครใจมากกว่าถูกบังคับทางเศรษฐกิจ¹ จากข้อความนี้พอสรุปลักษณะของไพร่ได้ว่า

- ก. ไพร่มีเสรีภาพ (ไม่ต้องเป็นทาส)
- ข. ไพร่มีสิทธิในการจับจองที่ดินเพื่อเลี้ยงชีพ
- ค. ไพร่ไม่มีสิทธิทางโรงศาล หากไม่โต้แย้งกับเจ้าขุนมูลนาย*
- ง. การเป็นไพร่เป็นการสมัครใจมากกว่าบังคับ

ดังนั้นระบบไพร่ ก็คือ ระบบการเกณฑ์แรงงานบังคับที่ผู้ปกครองนับตั้งแต่สมัยสุโขทัยก็นำมาใช้โดยผ่านขั้นตอน กลไกของการควบคุมไพร่ เพื่อสะดวกแก่การเรียกระดมแรงงานมาใช้ได้อย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วยและรวดเร็ว ในปลายสมัยอยุธยา ระบบไพร่มีความหมายรวมถึง วิธีการเกณฑ์และรวบรวมทรัพย์สินเงินทอง และสิ่งของจากไพร่ที่ไม่สามารถมาทำงานรับใช้หลวงได้

1.2 ความเป็นมาของระบบไพร่ในสมัยต่างๆ

1.2.1 สมัยสุโขทัย สมัยนี้ไพร่มีลักษณะไม่ค่อยจะเด่นชัดนัก จึงมีผู้เขียนไว้หลายท่านว่า ไม่มีชนชั้นไพร่ในสมัยสุโขทัย ความจริงมีอยู่แต่อยู่ในรูปที่เรียกว่า ไพร่ฟ้าหน้าใส ** ไพร่ฟ้าขาไท *** และไพร่ฟ้าหน้าปก **** ความหมายที่แท้จริงก็คือไพร่นั้นเอง แต่การปกครองไพร่พวกนี้มีความสัมพันธ์กับเจ้าขุนมูลนายมาก เพราะเป็นระยะสร้างเมืองใหม่ เจ้าขุนมูลนายก็ต้องเอาใจใส่พวกไพร่เป็นพิเศษ เพื่อต้องการให้เป็น

¹ขจร สุขพานิช ราชันนครไพร่ หน้า 1

* ก็คือ จะต้องสังกัดอยู่กับเจ้านายคนใดคนหนึ่ง

** หมายถึง ราษฎรธรรมดาสามัญ เป็นผู้ทำมาหากินปกติไม่มีความทุกข์จึงมีหน้าตาสดใส

*** หมายถึง ผู้ที่ต้องติดตาม

**** หมายถึง ราษฎรหรือคนธรรมดาสามัญที่มีคดี อาจเป็นโจทก์หรือจำเลย เป็นผู้ที่มีหน้าตาไม่สบาย จิตใจไม่เบิกบาน

กำลังสร้างบ้านสร้างเมืองขึ้น จึงต้องการความสามัคคีเป็นการใหญ่ จนมีข้อความบางตอน กล่าวถึงการปกครองในสมัยนั้นว่า มีการปกครองเหมือนพ่อปกครองลูก หรือจะใช้ว่า เป็นการปกครองแบบครอบครัว คือทุกคนเป็นญาติกัน พระมหากษัตริย์อยู่ในฐานะ "พ่อขุน" คือ หัวหน้า หรือ พ่อของประชาชน

1.2.2 สมัยอยุธยา เมื่อชนชาติไทยสถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ทำให้เกิดความจำเป็นที่จะต้องมีแรงงานคนในการสร้างบ้านแปลงเมือง ทำนาทำไร่เพื่อสร้างผลผลิตทางการเกษตรอันเป็นพื้นฐานทางเศรษฐกิจของอยุธยา และเพื่อสร้างความมั่นคงทางทหาร อันเป็นพื้นฐานในการสร้างความมั่นคงทางการเมือง ทำให้สังคมอยุธยาจึงไม่มีไพร่มีนาช งามจกหมายเหตุลาลูแบร์กล่าวไว้ว่า "ประชาชนสขามรวมกันเป็นกองทัพรักษา คินแดนซึ่งทุกคนต้องขึ้นทะเบียนหางว่าวกรมสุรัสวดีเข้าไว้ทั้งหมด ทุกคนเป็นพลรบต้องเกณฑ์ เข้าเฝ้ารับราชการในพระองค์ปีละ 6 เดือน พลเมืองทั้งสิ้นต้องขึ้นทะเบียนเป็นหลักฐานไว้ โดยแบ่งออกเป็นฝ่ายขวา ฝ่ายซ้าย เพื่อทุกคนรู้ว่า คนต้องขึ้นสังกัดที่กรมฝ่ายใด นอกจากนี้ ยังแบ่งส่วนราชการออกเป็นกรมอีก แต่ละกรมมีหัวหน้าคนหนึ่งเรียกว่า "นาย" จนกระทั่งนายนี้กลายเป็นคำแสดงความเคารพยกย่องที่ใช้เรียกกันทั่วไป"¹

แม้ว่าทะเบียนการปกครองสมัยอยุธยา จะแบ่งแยกอำนาจหน้าที่ ออกเป็นฝ่ายทหาร และพลเรือนแต่ปรากฏว่าใช้แต่ในยามปกติเท่านั้น พอเกิดสงครามขึ้น เจ้าหน้าที่ฝ่ายทหารและพลเรือนก็ต้องเข้าประจำกอง ตามธรรมเนียมของตน ทั้งนี้เพราะ กำลังพลมีน้อย ไม่อาจแยกหน้าที่ป้องกันประเทศไว้กับทหารฝ่ายเดียวได้ จำเป็นต้องใช้ หลักการรวม จึงทำให้ชายฉกรรจ์ทุกคนต้องเป็นทหารที่เรียกว่า "ไพร่" ไพร่จึงเป็นคำที่ กินความกว้างขวางกว่าทหารในปัจจุบัน เพราะผูกพันอยู่กับราชการมากกว่าทหารในปัจจุบัน ในสมัยอยุธยาไพร่ก็คือ ประชาชนที่สังกัดมูลนายต่างๆ

¹ สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล) จกหมายเหตุลาลูแบร์ เล่ม 1 หน้า 346-347

1.2.3 สมัยกรุงธนบุรี หลังจากที่เสียกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ.2310 แล้ว บ้านเมืองต้องแบ่งออกเป็นก๊ก เป็นหมู่ ไพร่พลข้าทาสทั้งหลาย ก็ย่อมจะต้องถูกแบ่งออกเป็นก๊ก เป็นหมู่เหมือนกัน และไพร่ทาสก็ต้องทำหน้าที่เป็นทหารเป็นส่วนใหญ่ เช่น พระเจ้าตากสินต้องแสวงหาคนเพื่อเป็นทหารช่วยรบในการกู้ศรีสภาพ เมื่อรบชนะพวก แล้วก็ต้องปราบก๊กต่างๆภายในอีก ในทำนองเดียวกันก๊กต่างๆซึ่งกำลังตั้งตัวเป็นใหญ่ ก็ต้องป้องกันตัว โดยมีไพร่พลทั้งหลายเป็นผู้ช่วยในการรบ หลังจากพระเจ้าตากสินชนะศึก โดยเด็ดขาดแล้ว และได้ตั้งกรุงธนบุรีเป็นเมืองหลวง ลักษณะของไพร่ก็ยังมีเหมือนอยุธยา คือมีไพร่หลวง ไพร่สม ไพร่ส่วย เลกหรือเลข เพื่อรับราชการช่วยบ้านเมืองบ้างทำหน้าที่ส่งเสบียงอาหารบ้าง รับใช้เจ้านายขุนศึกบ้าง แต่จะอย่างไรก็ตามลักษณะโดยทั่วไปไม่เข้มงวด เหมือนกับอยุธยา เพราะกรุงธนบุรีเป็นราชธานีเพียง 15 ปี และในสมัยนี้ก็เป็นระยะที่มีศึกสงครามมาก ไพร่พลต่างๆจึงหาความสุขไม่ เช่น ให้มีการสักนามเมืองและชื่อมูลนายไว้ในข้อมือของไพร่ ถ้าใครทำเหลืกสักปลอมมีโทษหนักถึงตายสิ้นทั้งโคตร ทั้งนี้เพื่อป้องกันการหลบหนี และบ้านเมืองต้องการไพร่พลมากสำหรับเป็นนักรบนั่นเอง

1.2.4 สมัยรัตนโกสินทร์ ไพร่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คงยังต้องลำบากแค้นค่อๆเขาลงไปเรื่อยๆ จากพระราชปราชญ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้มองเห็นว่าการปกครองของไทยเราในสมัยโบราณ เป็นเรื่องทันสมัยพอใช้ เพราะในปัจจุบันยังมีบางประเทศนำวิธีการคล้ายๆกันนี้มาใช้อยู่ อย่างเช่น ประเทศอิสราเอล ถ้าในยามสงบไม่มีข้าศึกต่างก็ทำมาหากินประกอบอาชีพไปตามความรู้ความสามารถของตัวเอง แต่ในยามมีศึกพวกชายฉกรรจ์ที่เป็นไพร่สังกัดมูลนาย ก็จะถูกเรียกตัว ให้มาทำการรบ

1.2.4.1 สมัยพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นสมัยที่มีการสร้างเมืองใหม่ ยังมีการรบพุ่งกับพม่า มีศึกสำคัญ เช่น ศึก 9 ทศ ต้องใช้กำลังทหารเป็นจำนวนมาก ฉะนั้นพวกไพร่จำต้องรับราชการมาก ซึ่งอาจจะเป็นทั้งหมดยกเว้นแต่คนชรา เด็ก และผู้หญิง แต่ตอนปลายสมัยนี้การศึกสงครามก็เบาบางลง จึงอนุญาตให้ไพร่หลวงเข้าเคือนออกสองเดือน

1.2.4.2 สมัยพระพุทธเลิศหล้านภาลัย การรบก็ค่อยๆเบาบางลง ในรัชกาลนี้ให้พวกไพร่เข้าเวรในเดือนหนึ่งออกสามเดือน พวกไพร่หลวงจึงมารับราชการ เพียงปีละสามเดือน มีอิสระแก่ตนเองมากขึ้น ไพร่ประเภทอื่นก็คงจะต้องรับใช้เจ้านาย ในลักษณะเดียวกัน

1.2.4.3 สมัยพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นับว่าเป็นรัชกาลสุดท้าย ที่จะต้องทำศึกสงครามกับพม่า เพราะหลังจากนี้แล้วไทยก็หมดศึกทางคานพม่า เพราะพม่า รบกับอังกฤษ และตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ แต่ไพร่ยังคงเข้าไปรับราชการปีละ 3 เดือน เหมือนเดิม และไพร่ประเภทอื่นก็คงเหมือนเดิม

1.2.4.4 สมัยพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลนี้ไม่มีศึกสงคราม นอกประเทศ มีแต่การปรับปรุงบ้านเมือง ไพร่หลวงก็ยังคงเข้ารับราชการปีละ 3 เดือน ไพร่ประเภทอื่นๆ เข้าใจว่าจะต้องสังกัดเจ้านายมั่นคงยิ่งขึ้น เพราะบ้านเมืองขยายมากขึ้น มีเจ้าขุนมูลนายมากขึ้น ก็จะต้องมีไพร่พลเข้าหาสรวีวามมากขึ้น

1.2.4.5 สมัยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บ้านเมืองได้ติดต่อกับ ต่างประเทศมากขึ้น เป็นระยะที่มีการเปลี่ยนแปลงระบบไพร่ขึ้น โดยไพร่จะมารับราชการ เพียงปีละ 1 เดือน จนถึง พ.ศ. 2425 จึงได้เริ่มมีการยกเลิกระบบไพร่ ซึ่งจะกล่าว รายละเอียดในบทต่อไป

1.3 ประเภทของไพร่ในสังคมไทย

คงที่กล่าวแล้วว่าประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศอยู่ในกลุ่มไพร่ หรือเรียกว่าไพร่ อันหมายถึง พลเมืองของประเทศ ซึ่งน่าจะใช้เรียกพลเมืองทั้งชาย และหญิง แต่ได้แยกประเภทไว้ เช่น บรรดาชายฉกรรจ์ แยกเป็น ไพร่สม ไพร่หลวง ไพร่ส่วย ตามวิธีการทางทหารหรือตามฐานะทางเศรษฐกิจ หรืออาจเรียกเป็นไพร่หัวงาน ไพร่ราบ ไพร่เลว ไพร่มีครว¹ ตามลักษณะทางพลเรือน และมีอีกคำหนึ่ง คือ คำว่า

¹ปิยะฉัตร ปิตะวารณ การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 7-9

บริวารไพร่ น่าจะหมายถึง บุตร-ภรรยา พ่อแม่ ที่แก่เฒ่าของไพร่

ไพร่โดยทั่วไปแย่งตามลักษณะของการทำหน้าที่รับใช้หลวงจะมี 3 พวก

คือ

1.3.1 ไพร่สม คือ ไพร่ที่สังกัดมูลนายคนใดคนหนึ่งโดยตรง โดยไม่ต้องถูกเกณฑ์มารับใช้งานหลวง หรือทำราชการแต่รับใช้โดยเฉพาะนายของตน¹ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงอธิบายว่า " ไพร่สมได้แก่ไพร่ที่มีอายุได้ 18 ปี แล้วไปขึ้นทะเบียนเป็นไพร่สม ให้มูลนายฝึกหัดและใช้สอย ครั้นอายุได้ 20 ปี ก็เปลี่ยนเป็นไพร่หลวง "² อย่างไรก็ตามพระองค์ทรงกล่าวไว้ว่าเป็นไพร่สมเพียง 2 ปีนั้น เป็นเพียงข้อสันนิษฐาน เพราะเวลาต่อมาไพร่สมก็ยังสังกัดมูลนายจนตลอดจนอายุของมูลนาย ส่วนศาสตราจารย์ ของ สุขพานิช ให้ความเห็นว่า ไพร่สม หมายถึง ไพร่ที่สังกัดมูลนายที่เห็นพวกเจ้านายและขุนนาง มีสภาพเป็นเสมือนสมบัติส่วนตัวของมูลนาย เมื่อมูลนายตายลงไพร่สมก็ถูกยกให้เป็นมรดกไปยังลูกหลานของมูลนาย แต่ถ้าไพร่สมมีบุตรหลานเกิดมาต้องเป็นสมบัติของมูลนายสืบไป เป็นเหตุให้เจ้านายบางองค์มีไพร่สมในสังกัดเป็นจำนวนมากจนอาจแย่งราชสมบัติได้ อย่างเช่น การแย่งราชบัลลังก์โดยพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ.2172-2199) หรือพระเพทราชา (พ.ศ.2231-2246) ซึ่งเดิมเป็นเพียงขุนนาง แต่ทั้งสองคนอยู่ในฐานะที่จะรวบรวมไพร่พลมาเสริมกำลังเป็นฐานการต่อสู้ทางการเมืองได้สำเร็จ³ ดังนั้นในสมัยต่อมาทางราชการจึงต้องดำเนินการเข้ามาสำรวจไพร่สมของมูลนาย แล้วจัดเป็นกรมกองขึ้นบัญชีเอาไว้ แล้วแต่งตั้งมูลนายของไพร่สมเหล่านั้นเป็นเจ้ากรม กุลไพร่สมในกรมกอง

¹ ขจร สุขพานิช ฐานันดรไพร่ หน้า 30

² คำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระมหา ความทรงจำ หน้า 14

³ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึง พ.ศ.2484 หน้า 55

ของคนต่อไปในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทางราชการได้เรียกเกณฑ์แรงงานจากไพร่สมไปทำนาราชการเป็นเวลา 1 เดือน ในขณะที่พวกไพร่หลวงถูกเกณฑ์แรงงานปีละ 3 เดือน ไปร่สมจึงมีฐานะความเป็นอยู่ดีกว่าไพร่หลวง เพราะหลังจากถูกเกณฑ์แรงงาน 1 เดือนแล้ว เวลาที่เหลือก็ต้องรับใช้มูลนาย แต่ก็ยังมีเวลาทำธุรกิจส่วนตัวมากกว่าไพร่หลวง ทำให้พวกไพร่หลวงหาทางเปลี่ยนฐานะของตนเป็นไพร่สมอยู่เสมอ

การเป็นไพร่สมจะเริ่มเมื่อส่วนสูงเสมอไหล่สองศอกครึ่ง หรือเมื่ออายุครบ 18 ปี จนปลดชราเมื่ออายุ 60 ปี หรือมีลูกชายเข้ารับราชการอยู่กับมูลนาย เป็นไพร่สมแทนพ่อจนครบ 3 คน พ่อก็ไม่ต้องเป็นไพร่สมจนปลดชรา ตามปกติพวกไพร่ทั้งหลาย จะอยู่ตามลำเนาของตน จะโยกย้ายเปลี่ยนไม่ได้ เพราะเกี่ยวข้องกับมูลนายที่ตนสังกัดอยู่

1.3.2 ไพร่หลวง คือ ไปร่ที่ขึ้นต่อพระมหากษัตริย์ ซึ่งจะถูกเกณฑ์มาใช้แรงงานอยู่ภายใต้การปกครองดูแลของขุนนางในกรมต่างๆ¹ ซึ่งเจ้านายกรมกอนั้นๆ จะมีฐานะเป็นนาย ไปร่หลวงเป็นชายอายุครบ 20 ปี ต้องเข้ารับราชการปีละ 6 เดือนคือ อยู่ในลักษณะเข้าเดือนออกเดือนสลับกันไป เมื่อมารับราชการจะไม่ได้ค่าจ้างหรืออาหารคั้นนั้น เรื่องอาหารจึงต้องนำมาเอง จนถึงอายุ 60 ปีจึงปลดเกษียณ หรือไม่ต้องมีบุตรชาย เข้ามารับราชการแทนตนถึง 3 คน จึงจะพ้นจากการเข้ารับราชการ² เมื่อไพร่หลวงมีบุตร บุตรนั้นก็จะต้องเป็นไพร่หลวงและสังกัดกรมกองตามบิดา บุตรของไพร่หลวงเมื่อมีอายุครบ 18 ปี จะต้องไปแจ้งมูลนาย ใหญ่มูลนายสังกัดก็เลกทีหะเบ็ชขึ้นบัญชีเป็นไพร่ฝึกหัด* พออายุครบ 20 ปีก็เปลี่ยนฐานะเป็นไพร่หลวง ถ้าเป็นไพร่หลวงในเขตหัวเมืองชั้นในอย่างเช่น ไปร่หลวง

¹ กรมศิลปากร "พระอัยการเบิกเสร็จ" เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 506

² ชัย เจริญศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ก้านสังกม หน้า 285

* กล่าวคือ เมื่อบุตรของไพร่หลวงไปแจ้งมูลนายเมื่ออายุครบ 18 ปี มูลนายก็จะสักข้อมือเป็นตรากรมกองที่ไพร่หลวงนั้นสังกัด ในเวลาเดียวกันมูลนายก็จะขอลงบัญชีไพร่พลเอาไว้เรียกว่า บัญชีห่างว่าว

ของเมืองลพบุรี สุพรรณบุรี นครนายก เป็นต้น พวกนี้แต่ละปีจะถูกเกณฑ์แรงงานมาทำงานราชการต่างๆ ที่เมืองหลวงปีละ 6 เดือน ถ้าเป็นไพร่ทางหัวเมืองอย่างเช่น เป็นไพร่หลวงสังกัดเมืองพิษณุโลก สุโขทัย นครศรีธรรมราช พวกนี้ทางราชการยอมให้จำเงินแทนหรือสิ่งของแทนการถูกเกณฑ์แรงงานได้

ในรัชกาลที่ 3 มีไพร่หลวงชนิดหนึ่งเกิดขึ้นซึ่งเป็นไพร่ที่ทรงรับเลี้ยงและไถ่ค่าตัวจากมูลนายของไพร่ ไพร่เหล่านี้มาจากเมืองนครศรีธรรมราช พัทลุงและสงขลา ซึ่งถูกกวาดต้อนมาเมื่อสมัยรัชกาลที่ 1 เรียกว่า "ไพร่หลวงเกณฑ์บุญ"

1.3.3 ไพร่ส่วย คือไพร่ที่ทำมาหากินอยู่หัวเมืองห่างไกลไม่สามารถเดินทางมาทำงานเข้าเวรในเมืองใกล้สะดวก รวมทั้งในบางเวลาทางราชการไม่มีความจำเป็นต้องใช้แรงงานพวกไพร่พร้อมกันทั้งหมด รัฐจึงกำหนดให้มีการส่งของแทนแรงงานได้ โดยจะต้องส่งทุกๆ ปี ตามที่ราชการกำหนดโดยไม่ต้องมาเข้าเวรยามเหมือนไพร่อื่นๆ ส่วยหรือสิ่งของที่ทำหรือหาได้ในท้องถิ่นเมืองนั้น เช่น มูลค้างคาว ตีบูก ดินประสิว งาช้าง ผาง น้ำผึ้ง เป็นต้น และถ้าไพร่ส่วยไม่สามารถที่จะหาส่วยตามที่รัฐบาลกำหนดได้ ก็สามารถส่งเงินแทนได้ ทางราชการจะตั้งข้าราชการประจำแต่ละท้องถิ่นคอยดูแลไพร่ส่วย และเป็นผู้นำส่งส่วยสิ่งของนั้นแก่ทางราชการ จะเห็นได้ว่า ไพร่ส่วยนั้นสบายกว่าไพร่หลวงและไพร่สมกำลัง เพราะอยู่กันตลอดปีไม่ต้องพลัดพรากจากลูกเมีย เหมือนไพร่เกณฑ์แรงงาน ในพระราชกำหนดฉบับหนึ่งประกาศว่า "ไพร่ส่วยตีบูก เสียเงินแทนส่วย 10 บาทไพร่ส่วยเงินเสีย 2 คำลึง ไพร่ส่วยผางเสีย 7 บาท 2 คำลึง ไพร่หญ้าเลี้ยงช้างเสีย 9 บาท"¹

ดังนั้นการเก็บส่วยจึงเป็นการถ่ายเททรัพยากร จากดินชนบทสู่เมืองหลวงอย่างสำคัญ การเก็บส่วยทำให้ชนชั้นผู้ปกครองมั่งคั่ง ในขณะที่ไพร่ผู้เสียส่วยให้เมืองต่างๆลำบากยากจน ไม่มีการกินทรัพยากรกลับสู่ชนบทในรูปของการพัฒนา หรือในรูปของสาธารณูปโภคต่างๆ ที่จะทำให้ชีวิตความเป็นอยู่ของไพร่ดีขึ้น แต่กลับจะทำให้ชนชั้นผู้

¹พระราชกำหนดเก่า ฉบับที่ 48 ใน ป.ก.ศ.2 หน้า 423

ปกครองมีความเป็นอยู่สบาย และมีความมั่งคั่งจากส่วยที่ส่งมา ดังเช่นในสมัยรัชกาลที่ 3 ไปรคิให้มีเจ้าภาษีรับประมูลไปจัดเก็บสิ่งของต่างๆจากไพร่ส่วยในเมืองต่างๆ โดยที่รัฐบาลได้รับเงินสวก่อนให้ตอบแทนจากการประมูลของเจ้าภาษี¹

1.4 ชีวิตความเป็นอยู่ของไพร่

ความเป็นอยู่ของไพร่ส่วนใหญ่จะมีสภาพคล้ายคลึงกัน คือมีที่อยู่อาศัยปลูกสร้างอย่างง่าย ๆ ใช้วัสดุที่หาได้ในท้องถิ่นมาสร้าง กรอบครัวเป็นแบบครอบครัวใหญ่ เมื่อแต่งงานฝ่ายชายจะมาอยู่บ้านฝ่ายหญิง คนในหมู่บ้านจะรู้จักกันทั้งหมด ในชีวิตครอบครัวของไพร่ ผู้หญิงจะมีบทบาทรับผิดชอบในครอบครัวเป็นอย่างมาก เนื่องจากผู้ชายต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปเป็นไพร่ถึงปีละ 6 เดือน ทำให้ผู้ชายมีเวลาร่วมอยู่กับครอบครัวน้อย ผู้หญิงต้องทำงานหนักทั้งงานในนาและในบ้าน จะเห็นได้ว่า ไพร่มีเวลาทำกินสำหรับหาเลี้ยงครอบครัวและตัวเองน้อย เพราะต้องอุทิศเวลาทำงานให้มูลนายแล้ว ผลงานส่วนที่เป็นของไพร่หรือบริวารคือ ภรรยา ญาติผู้หญิงยังถูกรัฐบาลแบ่งปันในรูปของภาษีอากร² ในสมัยอยุธยาประชาชนถูกเรียกเก็บภาษีละเอียดยกมาก อาจกล่าวได้ว่า จะถูกเรียกเก็บภาษีทุกขั้นตอนของการทำมาหากิน บางกรณีจะเป็นภาษีซ้ำซ้อนกันหลายทอดอีกด้วย

ผลจากการถูกเกณฑ์แรงงานและเมื่อกลับมาทำงานส่วนตัว ก็ยังถูกเรียกเก็บภาษีอย่างหนัก ทำให้ไพร่หลวงที่ออกเวรมักไม่ค่อยทำงาน อาจเพราะว่ามีเวลาเพียงครั้งละ 1 เดือนเท่านั้น จึงถูกมองเป็นคนเกียจคร้าน ไม่กระตือรือร้น ทั้งนี้เพราะถึงไพร่จะลงทุนลงแรงทำงานหนัก ผลผลิตของไค้ก็มากเพียงใดก็ต้องเสียภาษีมากขึ้น โดยทั้งยังไม่มีความแน่นอนว่าหากคนมีทรัพย์สินมากขึ้นไปนั้น อาจจะถูกรัฐบาลเรียกเก็บภาษีนี้ เพราะพระมหากษัตริย์มีสิทธิอันชอบธรรมในการเรียกทรัพย์สินที่ได้ประกาศไว้ว่า เป็นของหลวงคืน

¹ สมคิด ศรีสิงห์ ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 309

² ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ประวัติศาสตร์กิจการไทยจนถึง พ.ศ. 2484 หน้า 15

เนื่องจากไพร่ เป็นชนชั้นที่ต้องให้บริการแก่สังคม มีหน้าที่ต้อง
 เชื้อเพลิงการพำเรุงมูลนาย พยายามทำให้มูลนายพอใจโดยหวังว่ามูลนายสามารถคุ้มครอง
 ตนให้รอดพ้นจากความลำบากได้ การเกณฑ์แรงงานในระบบไพร่จึงไม่มีความเสมอภาค
 ไม่เป็นธรรม ไพร่ในสังคมไทยจึงยึดมั่นในบุคคลมากกว่าหลักการ เพราะหลักการสามารถ
 บิดเบือนได้ตามใจมูลผู้ใช้กฎเกณฑ์ จึงทำให้ระบบการเกณฑ์แรงงานไพร่มีผลขัดขวางการพัฒนา
 ความสามารถของประชาชนไม่น้อย และโอกาสเลื่อนชนชั้นของไพร่เป็นไปได้อาศัยมาก
 เพราะตำแหน่งในราชการส่วนใหญ่สืบโดยสกุล การรับราชการก็คัดเลือกจากบุตรเจ้าพระยา
 พระยา ตลอดจนบุตรเจ้าเมืองปลัดยกบัตร¹

โอกาสเลื่อนชนชั้นของไพร่ยังพอมืออยู่บ้าง เช่น จากการบวช
 เมื่อได้เปรียญสูงๆ อาจลาสิกขาบวชเข้ารับราชการในกรมอาลักษณ์ กรมธรรมกร กรมราช
 บัญชีต กรมสังฆการีได้ต่ำกว่าจะได้เปรียญสูงต้องบวชอยู่นาน ไพร่ต้องใช้ความอดทนเป็นเวลายาวนานกว่าจะสามารถเลื่อนชนชั้นได้ อาจกล่าวได้ว่า พื้นฐานทางสังคมที่มีโครงสร้างทางชนชั้น
 ฐานะทางเศรษฐกิจ และค่านิยมที่ปลูกฝังในวัฒนธรรมรูปแบบต่างๆ สิ่งเหล่านี้เป็นเครื่อง
 กีดขวางการเชิชอบฐานะของชนชั้นไพร่

1.5 ระเบียบปฏิบัติในระบบไพร่

1.5.1 การแบ่งลูกหมู่ไพร่

จะเห็นได้ว่า การปกครองก่อนการปฏิรูปในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการปกครองราษฎรโดยผ่านมูลนาย² ได้มีกฎหมายให้ไพร่
 ทุกคนต้องสังกัดมูลนาย ราษฎรคนใดไม่มีมูลนายสังกัด ต้องมีความผิดแล้วยังไม่ได้รับความ
 คุ้มครองตามกฎหมายอีกด้วย ดังนั้นจึงเป็นเรื่องธรรมดาที่คนไทยในสังคมไทยจะรู้ว่าตนเอง

¹ปิยะฉัตร ปิตะวารณ การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่าง พ.ศ.2411-2453 หน้า 27

²ก. หน้า 13

ต้องเข้าสังกัดกรมไหน เพราะมีกฎหมายแบ่งหมู่คนเข้าสังกัดกรมต่างๆ ตั้งแต่ก่อนนั้นมีอายุ 9 ขวบ¹ ซึ่งการแบ่งคนเข้าบัญชีนั้นจะแบ่งเฉพาะไพร่เท่านั้น ขุนนางไม่ต้องเข้าบัญชีแบ่งหมู่กฎหมายนี้มีตราขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลายระบอบจุลจักราช 1093 มีใจความว่า "มาตราหนึ่ง ลูกหมู่อายุตั้งแต่ขวบหนึ่งไปจนแปดขวบ อ้าเอาบานพะแนกแบ่งปันเลขตั้งแต่เก้าขวบขึ้นไป ให้เอาเข้าบานพะแนก ถ้าเอาเข้าบานพะแนกแล้วตาย ความโชคเจ้าหมู่นั้นเกิด"² จะเห็นได้ว่าการแบ่งลูกหมู่จากกฎหมายนี้ โขขปกติแล้วถ้ามีลูกเป็นจำนวนคู่ หมู่พ่อและแม่จะได้แบ่งลูกฝ่ายละเท่าๆกัน ถ้าลูกมีจำกัด ฝ่ายของแม่จะได้รับแบ่งลูกมากกว่าหมู่ของพ่อ 1 คน ยกเว้นแต่การแบ่งลูกในหมู่ทหารกรณีที่หมู่ทหารมาแต่งงานกับหมู่พลเรือน 1 คน เสมอไปโดยไม่คำนึงว่าหมู่ทหารนั้นจะเป็นฝ่ายพ่อหรือแม่ ในกรณีที่ไพร่สมแต่งงานกับไพร่หลวงกฎหมายระบุว่าให้ไพร่หลวงได้รับการแบ่งลูกมากกว่าเสมอ

การแบ่งลูกหมู่ของไพร่ประเภทใด กรมใด เป็นสถานภาพอย่างหนึ่งในสังคมซึ่งคิดคำนวณแต่กำเนิด ไพร่จะหลีกเลี่ยงไม่ได้ แม้ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การแบ่งลูกหมู่เข้าบัญชีก็ยังถือหลักเกณฑ์อยู่

1.5.2 การจัดระบบไพร่

ชายฉกรรจ์อายุ 18 ปีทุกคนจะต้องขึ้นทะเบียนคล้ายกับปัจจุบัน ชายอายุ 17 ปีต้องไปขึ้นทหารกับสี่สี่ แต่สมัยก่อนจะต้องไปขึ้นทะเบียนกับเจ้าหน้าที่ซึ่งมีอยู่ด้วยกัน 4 คน³ คือ เจ้าหมู่ สมุหบัญชี ปลัดกรมและเจ้ากรม มีจกครูพรหม สูงต่ำ คำชาวเสร็จแล้วจึงแบ่งออกเป็นพวกๆดังนี้

¹กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 2 หน้า 32

² ก.

³ ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2454 คำนั่งคม หน้า 292-293

1.5.1.1 จักให้รับราชการแผ่นดิน โดยการมาเป็นทหาร
คือจักให้กับวังหลวง เรียกว่า ไพร่หลวง จะต้องรับราชการปีละ 3 เดือน

1.5.1.2 จักให้อยู่กับเจ้านาย เรียกว่า ไพร่สม^{*} พวกนี้จะต้อง
ไปรับราชการทหารปีละ 1 เดือน

1.5.1.3 พวกนี้ไม่ต้องไปรับราชการ แต่ส่งสิ่งของหรือเงิน
ไปช่วยราชการ เรียกว่า ไพร่ส่วย ซึ่งได้แก่ไพร่หลวงนั่นเอง แต่เป็นประเภทไม่ต้องรับราชการ

1.5.1.4 พวกอยู่คามหัวเมือง จะสังกัดเจ้านายเหมือนกัน เมื่อขึ้น
ทะเบียนแล้วก็สักไว้ เรียกว่า สักเลขหรือเลข

ซึ่งพวกไพร่ทั้งหลายตามปกติจะต้องสักเครื่องหมายไว้ที่ท้องแขน
หรือฝ่ามือและหลังมือเราเรียกพวกนี้ว่า "พวกข้อมือดำ" ใครที่ยังไม่ได้สักเรียกว่า "พวกข้อมือขาว"

1.5.3 การสัก

เมื่อไพร่อายุได้ 9 ขวบ มุลนายอันประกอบไปด้วย เจ้ากรม
ปลัดกรม สมุหนายก จะจกซื้อขึ้นทะเบียนहांว่าไว้ตามหมู่ กรม ที่กฎหมายระบุไว้
เป็นคนของฝ่ายกรมฝ่ายพ่อหรือกรมฝ่ายแม่¹ เมื่อมีอายุสมควรจะสักได้ มุลนายก็จะนำไพร่
ไปรับการสักจากเจ้าหน้าที่กรมพระสุรัสวดี

การสักไพร่นี้คงจะมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา แต่ก็ไม่มียุทธยาน
ปรากฏแน่ชัด ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 ทรงตั้งข้าราชการชั้นสูงจากเมืองไปทำการสักไพร่
หัวราชอาณาจักรในระยะเริ่มต้นของรัชกาล สมเด็จพระยราชคณาธิบดีราชานุภาพ ประทาน

* เป็นพวกซึ่งสังกัดอยู่กับเจ้านายในเมืองหลวง

¹ ปิยะฉัตร ปิตะวารณ การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่าง พ.ศ. 2411-2453 หน้า 15

ความเห็นว่ "วิธีการสักเลขหมาขหมู่ตามประเพณี ถ้ารัชกาลก่อนสักตรงแขนข้างข้อมือ รัชกาลต่อมาสักตรงแขนข้างหลังมือ ถึงรัชกาลต่อไปกลับไปสักข้างท้องมืออีก"¹ ซึ่งการสัก ไพร่จะเป็นประเพณีสืบมาถึงรัชกาลที่ 4 จึงจะเห็นได้จาก คำประกาศ ของรัชกาลที่ 4 ว่า กัวยข้าหลวงหมู่เดิม ซึ่งมีข้อความว่า "ใครเป็นคนสักท้องมือ พระนามเดิม สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ ใครๆก็ได้รับหนังสือกุมสัก 10 ขกในพระนามนั้น คนสังกัดนี้ที่เป็นข้าราชการ ตำแหน่งใดๆในพระบรมมหาราชวังคือเป็น เจ้าพระยา พระ หลวง จมื่น และ ผู้สำเร็จราชการเมือง... บุตรที่มีบิดาได้เป็น พระยา พระ หลวง จมื่น ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ไปรคชกันี้ แต่อย่าให้ไปชูดุ่ย เอาชื่อบิดา แลปู่ทวดที่เป็น พระยา พระ หลวง จมื่น ในแผ่นดินที่ล่วงแล้ว มาอ้างว่าดำตัวเอง หรือบิดาแลปู่ได้สักท้องมือ หรือได้กุมสักสืบชกในพระนามเดิม สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎแล้ว กงว่า หมู่ข้าหลวงเดิม..."²

จากคำประกาศนี้ทำให้เราทราบว่ การสักเลขนั้นเขาสักชื่อเจ้านายของไพร่กัวย เพราะการสักเป็นวิธีการที่จะทำให้จกจำได้ สำหรับสาเหตุที่ต้องมีการสัก เพราะว่³

1. เป็นการให้รู้แน่นอนว่ ไพร่ นั้นสังกัดอยู่กับผู้ใด จะใดไม่แย้งกัน
2. การสัก เป็นเครื่องหมายแทนการดำชรูป เหมือนบัตรประจำตัวในปัจจุบัน
3. คนส่วนใหญ่อ่านหนังสือไม่ออก ไพร่บางคนอาจจำชื่อเจ้านายตัวเองไม่ได้ เพราะชื่อ เจ้านายบางพระองค์มีหลายพยางค์

¹ หอสมุดแห่งชาติ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 หน้า 387

² ขจร สุขพานิช ฐานันดรไพร่ หน้า 45-46

³ ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยพ.ศ. 2352-2454 ก้านสังกม หน้า 294

4. เป็นการสะดวกในการตรวจสอบว่าคนนั้นเป็นคนไทยหรือไม่ใช่
5. เป็นการรู้จำนวนคนที่เป็นทหารแน่นอน เมื่อมีศึกสงคราม

ก็สามารถเกณฑ์เข้ามารับราชการทหารได้ทันที ตรงตามจำนวนที่เป็นจริง

แม้ว่าไพร่ทุกคนจะต้องสักเครื่องหมายสักแล้ว ก็ยังมีไพร่บางคนที่ไม่ยอมสัก ไม่ยอมอยู่ในสังกัดผู้ใด กล้ายกกับในปัจจุบันก็มีบางคนหนีการเกณฑ์ทหารหรือไม่ขึ้นทหาร เป็นต้น การเสียดของไพร่คือ ปลอมการสัก เลกผลตรวจสอบมีลายสักแต่ไม่ชื่อเจ้านายที่แท้จริง

เรื่องนี้มีหลักฐานเกี่ยวกับไพร่เลกว่า "ให้สักนามเมืองแลชื่อมูลนายไว้ในข้อมือไพร่ฟ้าประชากร ข้าท้าวทหารทั้งปวงทั้งนี้เพื่อจะให้ทำราชการที่หน้ากัน ผู้ใดทำเลิกปลอมสัก และขโมยเหล็กของหลวงไปอำเภोज หาผู้ถูกนึ่งมิได้ ต้องด้วยบทอัยการว่าด้วยปลอมพล โทษถึงตายทั่วทั้งโคตร"¹

บางไพร่เองก็ไม่ต้องการสัก นอกจากจะเจ็บตัวแล้วยังต้องเสียเงินค่าสักตามธรรมเนียมตกเป็นเงิน 1 บาท 1 เฟื้อง ซึ่งแบ่งปันในระหว่างขุนนางผู้เกี่ยวข้อง คือ

แม่กองสัก	1 สี่ลึง
กลาโหมในพระบรมมหาราชวัง	1 เฟื้อง
กลาโหมในพระราชวังบวรฯ	1 เฟื้อง
พระสัสดีในพระบรมมหาราชวัง	1 เฟื้อง
พระสัสดีในพระราชวังบวรฯ	1 เฟื้อง
กรมการ	1 เฟื้อง
ช่างเขียน	1 เฟื้อง

¹ ขจร สุขพานิช ฐานันดรไพร่ หน้า 27

ช่างสัก

1 เพื่อ¹รวมเป็นเงิน 1 บาท 1 เพื่อ และห้ามไม่ให้เรียกเกินมากนี้²

การสักนี้มีไว้สักกันทุกคน มีข้อยกเว้นสำหรับบางคนที่ไม่สมควรจะสัก ซึ่งได้แก่ มุลนาย สมุหบัญชี ขุน หมื่น และมหาดเล็กตลอดจนญาติมิตรของกนเหล่านี้ และไพร่ที่มีเงิน หากยอมเสียเงินจำนวนหนึ่ง ก็จะไค้หนังสือรับรองว่าขึ้นทะเบียนแล้ว เรียกว่า ตราภูมิคุ้มสัก จะรอดพ้นจากการสักไค้ การขอรืหนังสือ ตราภูมิคุ้มสักนี้เป็นที่นิยมมาก เพราะการสักนั้นนอกจากจะเจ็บแล้วยังมีรอยสีค้ำปรากฏที่แขน กนทั่วไปมักเห็นเป็นไพร่ ไม่ใช่ผู้ดี กนส่วนมากต้องการปกปิดความเป็นไพร่ จึงยอมเสียค่าตราภูมิคุ้มสัก ตกประมาณคนละ 3 บาท³

ในสมัยพระบาทสมเด็จพะจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เป็นแม่กองสักเลขหัวเมืองฝ่ายใต้ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ไค้กราบบังคมทูลว่า "เนื่องจากหัวเมืองฝ่ายใต้เป็นหัวเมืองไกล การเดินทางติดต่อไม่สะดวก จึงขอพระบรมราชานุญาตให้หัวเมืองขึ้นในสักตามธรรมเนียมเดิม หัวเมืองขึ้นนอกฝ่ายตะวันตกที่เป็นหัวเมืองขึ้นฝ่ายตะวันตก กลาใหม่ไม่สัก ให้แจกหนังสือพิมพ์คุ้มสักแทน และให้มีการทำสามโนคร้วเพื่อให้รู้จำนวนคน"⁴ ซึ่งพระบาทสมเด็จพะเจ้าอยู่หัวทรงอนุวัติตาม การปฏิบัตินี้รวมไปถึงหัวเมืองขึ้นนอกทั้งหมด แต่ให้มีการทำสามโนคร้วแทน ไพร่ที่ไค้สักหมายหมู่ไว้แต่ก่อนจะไปอยู่เมืองใดแล้วแต่ความสมัครใจของไพร่ ให้เจ้าเมืองที่ไพร่ย้ายไปอยู่เกณฑ์ราชการไค้โดยเจ้าหมู่เดิมไม่มีหน้าที่ไปเก็บค่าราชการ แต่ในทางปฏิบัติไม่สามารถคุมคนไค้ ทำให้เกิดปัญหาขึ้นมากทั้งค้ำนการปกครองและเศรษฐกิจ ซึ่งพระบาทสมเด็จพะจุล-

¹ปิยะฉัตร ปิตะวารณ การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพะจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่ง พ.ศ.2411-2453 หน้า 15-16

²กองจดหมายเหตุกรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุคพิเศษ เล่มที่ 7 หน้า 87

³ฎ. หน้า 50-57

⁴ฎ. หน้า 78-81

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าพระทัยถึงปัญหาต่างๆ ในระบบไพร่เป็นอย่างดีทรงมีพระราชดำริว่า จะให้เลิกการสัก เลิกเสียทั้งหมด เพราะทรงเห็นว่า "วิธีแต่ก่อนที่จะให้ไต่คนเพิ่มก็คือสักเลข ซึ่งปัจจุบันนี้ใช้ไม่ได้ ขึ้นสักเลขคนก็แตกตื่น จึงไม่มีความคิดให้ออกสักเลขอีก แม้ว่าเงินค่าราชการก็คิดจะให้ยกเลิกเสียอีกด้วย แต่การยกเลิกเงินค่าราชการโดยไม่รู้จำนวนคนนั้นทำไม่ได้ เพราะการที่จะทำนุบำรุงอันใดต้องอาศัยจำนวนคน"¹

ในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการทำสามโนครวัชซึ่งเป็นการเริ่มต้นเท่านั้น แต่มาทำสำเร็จเมื่อมีประกาศพระราชบัญญัติ ทำบัญชีคนในพระราชอาณาจักร ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2453)

1.6 ความสัมพันธ์ระหว่างไพร่กับมูลนาย

ตามพระราชกำหนดเก่าได้กำหนดให้ไพร่ทุกคนต้องขึ้นทะเบียนสังกัดมูลนายผู้ใดคนหนึ่ง เพื่อแลกเปลี่ยนกับสิทธิคุ้มครองตามกฎหมาย ไพร่คนใดไม่สังกัดมูลนาย นอกจะไม่ได้รับความคุ้มครองตามกฎหมายแล้วยังมีความผิดตามกฎหมายด้วย ไพร่ที่ได้รับการขึ้นทะเบียนสังกัดมูลนายโดยการสักท้องแขน แล้วจะได้รับการยอมรับว่า เป็นพลเมืองที่ถูกต้องตามกฎหมาย² มูลนายจะเป็นสื่อกลางในการติดต่อระหว่างรัฐบาลกับไพร่ ความสัมพันธ์ระหว่างไพร่กับมูลนาย จะเริ่มตั้งแต่ปีเข้าประจำการตลอดไป จนกว่าจะปลดจากราชการ³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ. 17/33
เรื่องเงินชำระราชการเลขค่าง พระยามณฑิรมาส (คง) พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง เจ้าพระยานรรัตนราชมานิต ที่ 2/701 ลงวันที่ 4 ตุลาคม

115

² สมชาย หลั่งหมอยา ปัญหาของชาวนาและนโยบายของรัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 9

³ ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์สังคมไทยสมัยโบราณก่อนศตวรรษที่ 25 หน้า 23

ความสัมพันธ์ระหว่างไพร่กับมูลนายมีข้อที่น่าพิจารณาหลายประการ ดังนี้¹

1.6.1 หน้าที่ของมูลนายที่มีต่อไพร่

1.6.1.1 การปกครอง มูลนายมีหน้าที่ปกครองและควบคุมความประพฤติของไพร่ มีอำนาจที่จะลงอาญาไพร่ของตน เป็นส่วนตัวได้เมื่อไพร่ประพฤติผิด เช่น กฎหมายลักษณะอาญาหลวง มาตรา 89 กล่าวว่า " ไพร่ย่อมถูกจำคุกหรือถูกปรับก็ได้ ถ้าหากไพร่ขาดการเคารพเชื่อฟังนาย โดยการปฏิเสธไม่กระทำตามคำสั่งนาย " จากประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 กล่าวว่า " ไพร่หลวงกรมใดที่กระทำผิดด้วยการค้ำของมีนเมา สูบฝิ่น ฯลฯ หรือกระทำผิด หรือร่วมกระทำการโจรกรรม ลักขโมย ทำร้ายร่างกายหรือบุกรุก นายจะต้องส่งตัวผู้กระทำผิดไปให้กรมเมือง และจะต้องถูกจำคุกไว้ที่นั่น ถ้าไพร่เป็นไพร่สม เจ้านายหรือข้าราชการซึ่งเป็นนายต้องจับไพร่ใส่โซ่ตรวนไว้ และไม่ยอมให้ไพร่ก่อความยุ่งยากขึ้น

ฉะนั้นนายจึงมีหน้าที่ควบคุมความประพฤติของไพร่ให้บังกับด้วย ซึ่งเรื่องนี้เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ว่านายต้องรับผิดชอบการไปปรากฏตัวของไพร่ในศาล ในคราวพิจารณาคดีเมื่อไพร่กระทำผิด แต่ถ้ามูลนายกล่าวตนของตนจะไม่ได้รับความเป็นธรรมหรือจะเสียเปรียบ มูลนายจะมานั่งฟังก็ได้ จะช่วยแนะนำก็ได้ แต่เมื่อตระลาการออกมาตั้งแล้วจะเสียมสอนผู้ความไม่ได้เป็นอันขาด²

1.6.1.2 การบังคับบัญชา ตามสายตาของหลวง นายมีหน้าที่ในการควบคุมและดูแลไพร่ที่ตนได้รับมอบหมาย ดังนั้นมูลนายต้องบังคับบัญชาไพร่โดยส่วนตัวไพร่ที่หลวงต้องการโดยมูลนายจะเป็นผู้เกณฑ์ไพร่ให้ปกครองของตนให้มารับราชการหรือไปรับในกรณีที่มีสงครามมูลนายที่มีไพร่ในสังกัดต้องไปร่วมรบด้วยจะถือว่าเป็นผู้บังคับบัญชาโดยตรงของไพร่ที่สังกัดตนอยู่

¹ อภินันท์ รพีพัฒน์ สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416 หน้า 113-119

² ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์สังคมไทยสมัยโบราณก่อนศตวรรษที่ 25 หน้า 223

1.๘.1.3 การช่วยเหลือและให้ความคุ้มครองไพร่ ถือว่าเป็นหน้าที่สำคัญซึ่งมูลนายจะต้องปฏิบัติต่อไพร่ เช่น กรณีที่ไพร่ประสงค์จะดำเนินคดีตามกฎหมายจะเป็นหน้าที่ของมูลนายของตน จะต้องนำตัวไพร่ไปยังศาลที่ถูกต้องเมื่อไพร่ได้รับความเดือดร้อนก็สามารถของความช่วยเหลือจากนายได้ ถ้าไพร่ถูกส่งไปทำงานและภรรยาต้องตกทุกข์ได้ยาก ภรรยาจะต้องแจ้งมูลนายเพื่อกราบบังคมทูลเรื่องราวให้พระมหากษัตริย์ทรงทราบ และถ้านายไปทำงานหลวงแล้วเอกไพร่ไปค้ำย ไพร่เกิดการต้องการเงินนายควรจะให้ไพร่ขอยืมโดยไม่คิดดอกเบี้ย นอกจากนี้มูลนายยังคอยระงับข้อพิพาทระหว่างไพร่ของตนค้ำย

1.๘.2 หน้าที่ของไพร่ที่มีต่อมูลนาย มีดังนี้

1.๘.2.1 ไพร่ที่ขึ้นสังกัดมูลนายจะต้องอยู่ใกล้คำสั่งของมูลนาย มูลนายสามารถส่งให้ไพร่ไปทำงานส่วนตัวของนายได้

1.๘.2.2 ไพร่จะต้องส่งส่วยหรือของกำนัล เช่น ข้าว ผลไม้ ผัก และปลาให้กับมูลนาย

ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างไพร่กับมูลนายนี้ จะต้องแสดงออกมาในรูปของบ่าวถ้อยนายเป็นส่วนใหญ่ มูลนายจะเป็นผู้ให้ความคุ้มครองกับไพร่ในสังกัดทั้งให้ความช่วยเหลือเวลาไพร่ต้องการความช่วยเหลือ ขณะเดียวกันไพร่ก็จะหาทางทำให้ตนเป็นบุคคลที่พอใจของมูลนาย โดยการให้บริการแก่มูลนาย ค้ำยแรงงานและของกำนัลคือ ผลผลิตต่างๆ เพื่อแลกเปลี่ยนกับความคุ้มครองตามกฎหมายของมูลนาย

บางครั้งความสัมพันธ์ระหว่างไพร่กับมูลนาย เรียกก็อย่างว่า

ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์¹ ก็เป็นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลสองบุคคลที่ไม่ใช่ญาติแต่อยู่ในฐานะที่ผู้หนึ่งเป็นผู้อยู่เหนือกว่าอีกผู้หนึ่ง คำอธิบายที่อาจดีที่สุดคือ " ความเป็นมิตรโดยฝ่ายหนึ่งมีฐานะต่ำกว่า " ความเป็นมิตรในที่นี้ หมายถึง การอาศัยความเป็นมิตรเป็นเครื่องมือเพื่อวัตถุประสงค์บางอย่างทางส่วนตัว ที่มีการแสวงหาทรัพย์สินเป็นสำคัญ และไพร่เองก็

ต้องการความคุ้มครองจากมูลนาย จึงทำให้เกิดความสัมพันธ์แบบนี้ขึ้น

1.7 หน้าที่ของไพร่

ไพร่ในสมัยโบราณมีภาระหน้าที่ที่จะต้องทำงานรับใช้ประเทศชาติ และมูลนายมากกว่าพลเมืองในปัจจุบัน¹ ภาระกิจที่สำคัญของไพร่ มีดังนี้

1.7.1 พวกไพร่สม ไพร่หลวง จะถูกเกณฑ์แรงงานไปทำราชการในสมัยกรุงศรีอยุธยา พวกไพร่หลวงต้องถูกเกณฑ์แรงงานปีละ 6 เดือน โดยถูกเกณฑ์แรงงานเดือนหนึ่งแล้วกลับมาอยู่บ้านเดือนหนึ่ง เดือนที่ถูกเกณฑ์แรงงานเรียกเข้าเดือน ที่อยู่บ้านเรียกออกเดือน งานที่พวกไพร่หลวงจะถูกเกณฑ์ไปทำนี้ขึ้นอยู่กับว่าคนเป็นไพร่ในสังกัดกรมกองใด เช่น การเข้าเวรยาม การเป็นฝีพาย การซ่อมแซมพระราชมังคลาภิเษก การไปจับช้าง ตลอดจนไปทำงานโยธาอื่นๆ ในระหว่างการเข้ารับราชการนั้น ไพร่จะต้องจัดหาข้าวปลาอาหารไป สำหรับตัวเองทางราชการไม่เลี้ยงดูแต่อย่างใด บรรดาไพร่จึงประสบความทุกข์ยากลำบาก บางคนถึงกับขายตัวลงเป็นทาสของมูลนาย ด้วยเหตุนี้ในสมัยกรุงธนบุรีจึงลดการเกณฑ์แรงงานลงเหลือเพียงปีละ 4 เดือน พอสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ลดลงอีกเหลือเพียงปีละ 3 เดือน ส่วนไพร่สมนั้นนอกจากทำงานรับใช้มูลนายของตนแล้ว ยังต้องถูกเกณฑ์มาทำงานราชการอีก 1 เดือน

พวกไพร่หลวงตามหัวเมืองที่ไม่สามารถมาทำงานให้ราชการที่เมืองหลวงได้ รัฐบาลก็ให้จ่ายเงินทดแทนการถูกเกณฑ์แรงงาน เรียกว่า เสียส่วย ทำให้ไพร่ส่วย มีเวลาทำมาหากินเต็มที่ ฐานะความเป็นอยู่จึงคิดว่าไพร่หลวง ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ทางราชการในเวลาต่อมายินยอมให้ไพร่หลวงในเขตหัวเมืองขึ้นในจ่ายส่วยแทนการเข้าเวรยาม ได้คิดเป็นเงินประมาณ 3-4 บาท ต่อเดือน เหมือนไพร่ทางหัวเมือง โดยทางมูลนายเมื่อได้ส่วยจากไพร่หลวงแล้วก็จะนำเงินนั้นไปจ้างคนอื่นทำราชการแทน²

¹ เฉลิม พงษ์อาจารย์ " ลักษณะไพร่ " สารคดีสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี

² เฉลิม พงษ์อาจารย์ พื้นฐานอารยธรรมไทย หน้า 238

1.๕.2 เมื่อเกิดศึกสงคราม ไพร่หลวง ไพร่สม หรือไพร่ส่วย จะต้องถูกเข้าไปเป็นทหาร ไปทำศึกสงครามด้วยกันทั้งสิ้น มูลนายเจ้าสังกัดจะเป็นแม่ทัพนายกองควบคุมไป จะหลีกเลี่ยงไม่ได้ ถ้าไพร่หลบหนีจะมีโทษหนักฐานกบฏ¹

1.๕.3 ไพร่ทุกประเภทจะต้องเสียภาษีอากรแก่ทางราชการ ภาษีอากรนี้ เป็นภาษีที่เกิดจากพวกไพร่ที่ประกอบอาชีพต่างๆ ไพร่หลวงที่ทำนาต้องเสียภาษีค่านา เรียกอากรทางข้าว ทำสวนก็เสียภาษีอากรสมหัตร์สร ต้มกลั่นสุราก็เสียภาษีอากรสุรา ตั้งบ่อนการพนันก็เสียอากรบ่อนเบี้ย² ดังนี้ เป็นต้น

พวกไพร่นอกจากจะทำงานรับใช้ราชการแล้ว ยังต้องสละเวลาไปทำงานรับใช้มูลนายเพื่อให้เป็นที่โปรดปรานของมูลนาย เพราะมูลนายเป็นผู้ปกครอง เป็นผู้คุ้มครองมิให้พวกไพร่ถูกผู้อื่นข่มเหง การเอาอกเอาใจมูลนายนอกจากไปทำงานรับใช้แล้ว อาจจะทำเอาข้าวปลาอาหารสิ่งของอื่นๆ ไปมอบเป็นของขวัญหรือบรรณาการแก่มูลนายของตนด้วย มูลนายของพวกไพร่มีอยู่หลายระดับ ก็เหมือนกับผู้บังคับบัญชาของทหารในปัจจุบัน เริ่มตั้งแต่การจัดไพร่ลูกหมู่จำนวนหนึ่งรวมกันเข้าเป็นหมู่หนึ่ง ไพร่ที่เป็นหัวหน้าควบคุมเรียกไพร่หัวสิบหลายหมู่รวมกันเป็นกองร้อย มีนายร้อยเป็นหัวหน้าควบคุม หลายๆกองร้อยก็รวมกันเข้าอยู่ภายใต้การควบคุมของขุนนางที่มียศชั้นขุน อาจเทียบได้กับกองทหารระดับกองพัน หลายกองพันรวมกันขึ้นเป็นกรม ซึ่งมีเจ้ากรมเป็นผู้บังคับบัญชา ขุนนางระดับกรม ได้แก่ กรมเวียง กรมวัง กรมคลัง กรมนา กรมฝั่พวย กรมม้า กรมช้าง กรมช่างสิบหมู่ เป็นต้น มูลนายในระดับต่างๆ เหล่านี้เป็นผู้ที่พวกไพร่จะต้องเอาอกเอาใจทั้งสิ้น เพราะมูลนายนอกจากให้ความคุ้มครองแล้ว มูลนายยังมีสิทธิตัดสินคดีที่เกิดขึ้นในหมู่ไพร่ในสังกัดอีกด้วย³

¹ องค์การคำของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 132

² เฉลิม พงษ์อาจารย์ " ลักษณะของไพร่ " สารคดีสมโภชรัตนโกสินทร์ 200 ปี

หน้า 259

³ ก. หน้า 259

1.8 สิทธิของไพร่

จากระบบสังคมไทยที่มีลักษณะเป็นระบบศักดินาหรือระบบเจ้าขุนมูลนาย เป็นระบบมูลนายและไพร่ต้องอุปถัมภ์พึ่งพาซึ่งกันและกัน และจากอิทธิพลคำสอนของพุทธศาสนา ที่สอนให้คนมีเมตตากรุณา ช่วยทำให้พวกมูลนายไม่กดขี่ข่มเหงพวกไพร่มากเกินไป ไพร่ทุกประเภทและพวกทาสยังถือว่าเป็นข้าแผ่นดินของพระมหากษัตริย์ด้วยกันทั้งสิ้น มิใช่เป็นสิทธิของมูลนายโดยสมบูรณ์ และพระมหากษัตริย์ทรงมีนโยบายในการปกครองแผ่นดินว่าจะทำให้พวกไพร่ราษฎรทั้งหลายอยู่ร่มเย็นเป็นสุข ทรงตรากฎหมายพระอัยการอาญาหลวงกำชับให้พวกขุนนางที่เป็นมูลนายมิให้กดขี่ข่มเหงรังแกพวกไพร่ ถ้าละเมิดมีโทษสถานหนักในฐานะเป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน¹ พวกไพร่มีสิทธิต่างๆ คือ

1.8.1 มีสิทธิที่จะได้รับความคุ้มครองจากกฎหมายบ้านเมือง ถ้าพวกไพร่ได้รับการกดขี่ข่มเหงจากผู้อื่น แม้เป็นมูลนายตนเอง ไพร่ก็มีสิทธิที่จะนำความขึ้นฟ้องร้องได้ และถ้าพวกไพร่ไม่พอใจในคำตัดสินของศาลชั้นต้น ก็สามารถร้องอุทธรณ์ไปยังศาลชั้นสูงได้ สิทธินี้จะได้รับเฉพาะพวกไพร่ที่มีทะเบียนเท่านั้น ส่วนพวกไพร่ที่ไม่มีสังกัดไม่มีทะเบียนเป็นพวกไพร่เดือน อาจเทียบได้ในปัจจุบัน คือ พวกราษฎรที่ไม่มีบัตรประชาชน ไพร่พวกนี้ไม่มีสิทธิฟ้องร้องคดีต่างๆ ได้ ทั้งนี้เพื่อเป็นการบังคับให้พวกไพร่ไม่ให้หนีการเกณฑ์แรงงาน

1.8.2 มีสิทธิที่จะได้รับความคุ้มครองจากมูลนาย ในพระราชกำหนดการรูดความเอาไ้วว่า " ให้เจ้าเมืองเอาใจใส่รักษาระชาราษฎรอันมิได้จังหวัดแขวงเมืองนั้นอย่าให้มีผู้เบียดเบียนกันไซ้ รูดรานฆ่าฟันไพร่เมืองท่านได้ ถ้าเจ้าเมืองผู้รังเมืองมิได้เอาใจใส่พิทักษ์รักษาราชราษฎร ไพร่พลเมือง และมีผู้ร้ายปล้นสะดมเบียดเบียนกันไซ้ รูดรานฟันแทงไพร่บ้านพลเมืองทั้งหลายได้ไซ้ จะให้ลงโทษแก่เจ้าเมืองกรมการจหนัก " ²

¹ดู หน้า 260

²ดู

จะเห็นว่ามูลนายที่มีหน้าที่ควบคุมไพร่ จะต้องให้ความคุ้มครองไพร่เป็นอย่างดี ไม่ให้ได้รับอันตรายใดๆ ทั้งสิ้นและต้องดูแลทุกข์สุขของไพร่อีกด้วย ถ้าไพร่ได้รับอันตราย เจ้าเมืองก็จะถูกลงโทษในฐานะที่ปล่อยปะละเลยคนในปกครอง นอกจากนี้ ถ้าหากไพร่มีคดีขึ้นศาล ถ้าไพร่เป็นโจทก์ มูลนายต้องช่วยพาไปยื่นฟ้อง และพาไปให้การจนคดีสิ้นสุด ถ้าไพร่ชักส่นเงินของมูลนายต้องช่วยเหลือ ถ้าไพร่เป็นจำเลยก็ต้องช่วยเหลือเช่นเดียวกัน ไพร่ทรมานสนิทสนมรักใคร่ของมูลนาย ก็จะได้รับเอาใจใส่มากขึ้น มูลนายอาจจะใช้อำนาจของตนช่วยเหลือวิงวอนหรือบางทีก็ช่วยปกปิดความผิดของไพร่ หรือไม่ก็นำตัวไพร่ไปส่งให้ศาล โดยแจ้งว่าไพร่หลบหนีไป การช่วยเหลือโดยมิชอบนี้คงมีมาก จนทางราชการต้องออกกฎหมายห้ามมูลนายช่วยเหลือปกปิดความผิดของไพร่ ถ้าทางราชการพิจารณาเห็นว่ามูลนายทำผิดจริง ก็จะลงโทษมูลนายเท่ากับความผิดของไพร่นั้น¹

1.8.3 สิทธิในการประกอบอาชีพ เนื่องจากไพร่เป็นกำลังสำคัญ แต่ประเทศชาติทั้งในยามสงบและยามสงคราม การส่งเสริมไพร่ให้มีจำนวนมาก ทำนุบำรุงไพร่ให้อยู่เย็นเป็นสุข เป็นภาระกิจที่สำคัญของทางราชการ อาชีพที่ทางรัฐบาลส่งเสริมที่สำคัญ คือ การเกษตร และการค้า อาชีพทางด้านการศึกษา ทางราชการส่งเสริมให้ราษฎรหักล้างดวงพง ทำให้เป็นไร่นาได้ เมื่อราษฎรหักล้างดวงพงแล้วก็ให้ไปแจ้งกับเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลจากนั้นก็ออกโฉนดแสดงกรรมสิทธิให้ และทางราชการจะงดเว้นภาษีให้¹ ปี² นอกจากนั้นยังออกกฎหมายคุ้มครองไร่นา สัตว์เลี้ยงของราษฎรอีกด้วย ส่วนทางด้านการค้า ราษฎรไทยไม่ค่อยนิยมทำกันมาก แต่ก็มีเพียงเล็กน้อย เป็นการค้าแบบภายในเท่านั้น ส่วนการค้ากับต่างประเทศเป็นเรื่องของรัฐบาลที่จะดำเนินงาน

¹ค. หน้า 261

²เฉลิม พงษ์อาจารย์ พื้นฐานอารยธรรมไทย หน้า 243

อย่างไรก็ตามฐานะความเป็นไพร่ของราษฎรไทยก่อนการปรับปรุง
ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นั้นอยู่ในระดับต่ำมาก นอกจากจะมีสิทธิ
เสรีภาพในวงจำกัดแล้ว ฐานะความเป็นอยู่ทางเศรษฐกิจก็ยังคงอยู่ในระดับต่ำอีก ส่วนมาก
ก็เป็นคนยากจนแทบทั้งสิ้น

เหตุผลและความจำเป็นของการยกเลิกระบบไพร่

2.1 ความทั่วไป

เมื่อเวลาผ่านไป ระบบไพร่ซึ่งมีการควบคุมโดยการยึดถือบัญชีรายชื่อไพร่ขึ้นสังกัดมูลนายได้เกิดปัญหาขึ้น คือ มูลนายไม่สามารถควบคุมไพร่ของคนอย่างมีประสิทธิภาพได้ พวกไพร่มีการหลบหนีการเกณฑ์แรงงานกันมากขึ้นทั้งนี้เพราะ ชากระบือ ยึดถือ และการเก็บเงินค่าราชการหรือเงินส่วย ก็รู้ว่าไหลมีการฉ้อราษฎร์บังหลวงของมูลนาย ในรูปต่างๆเป็นอันมาก¹ ไพร่กลายเป็นคนขี้มือขาว ไม่ขึ้นสังกัดมูลนายก็มีเป็นจำนวนมาก ดังปรากฏในรายงาน จากเมืองกาญจนบุรีเมื่อ พ.ศ. 2412 ว่า "... พบคนขี้มือขาวถึง 400 คนเศษ มาหลบตั้งถิ่นฐานอยู่ป่า..."² จนต้องมีสารตราดำขี้ขำราชการหัวเมือง ให้สอดส่องไม่ให้เลิกหรือลุดหนุ่หลบหนีไปพันพระราชอาณาเขต พร้อมกับพยายามเกลี้ยกล่อมพวกที่หลบหนีกลับมวขึ้นสังกัดตามแต่ใจชอบ แต่ปัญหานี้ก็มีไคล้คน้อยลง กลับทวีความรุนแรงมากขึ้นทั้งนี้เนื่องจากลักษณะการกดขี่ของระบบไพร่ และความไม่เสมอภาคในการของไพร่ หมู่ต่างๆ เมื่อมาถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สภาพระบบไพร่จึงเต็มไปด้วยปัญหาต่างๆที่สะสมกันมานาน ประกอบกับได้เกิดปัญหาทางการเมือง ปัญหาทางเศรษฐกิจ และการถูกคามของมหาอำนาจตะวันตก จึงเป็นส่วนสำคัญที่ผลักดันให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จำเป็นต้องปรับประเทศ และเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ระบบไพร่ต้องเปลี่ยนไป

¹ปิยะฉัตร ปิตะวารณ การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่าง พ.ศ. 2411-2453 หน้า 29

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กท. 1 สารตราเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาฯระบวรสุรเสนาฯข้าหลวงพระยากาญจนบุรี ว่าด้วยให้หลวงราบ นายสรนายนรินตั้งเกลี้ยกล่อมเลขหนือออกนอก เขต ลงวันที่ 7 7 2 กั ปีมเสง เอกศก จ.ศ. 1231 แทน 9
หน้า 29-30

2.2 ปัญหาต่างๆ ที่นำไปสู่สภาพการเปลี่ยนแปลงระบบไพร่

2.2.1 ปัญหาทางการเมือง

เป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบไพร่ คือ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชสมบัติ ยังไม่มีฐานอำนาจทางการเมืองที่มั่นคง¹ อีกทั้งพระองค์ขาดประสบการณ์ด้านการปกครอง พวกเจ้านายและขุนนางก็เกรงอำนาจของสมเด็จพระเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์² พระราชกรณียกิจของพระองค์ที่ทรงปฏิบัติส่วนใหญ่จะเป็นด้าน พระราชพิธีทางศาสนาและการศึกษา เรื่องพงศาวดาร ประเพณี การช่าง ถิ่นนโยบายในการบริหารราชการและควบคุม ให้เป็นไปตามนโยบายของผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ซึ่งเมื่อมีการสั่งราชการไปอย่างไร สมเด็จพระเจ้าพระยามบรมมหาราชศรีสุริยวงศ์ จะได้อบรมบังคับมธุลชี้แจงให้ทรงทราบเป็นนิจ³ ซึ่งต่างจากผู้สำเร็จราชการที่ "มีอำนาจใกล้ชิดติดซากทั้งปวงและสามารถสำเร็จสรรพอาชญาสิทธิ์ถึงประหารชีวิต คนที่ควรจะต้องถูกโทษได้ มีมณฑลเทศาภิบาลยิ่งใหญ่มาก ไม่มีผู้ใดเสมอพระราชทาน ให้เพิ่มศักดินา 20000 เป็น 30000 เป็นอัครมหาประธานาธิบดี ในการทำนุบำรุงสิริราชสมบัติ และสกลราชอาณาจักรทั้งสิ้น ทรงดวงตราสุริยมณฑลเป็นสำคัญ..."⁴

นอกจากนี้ สมเด็จพระเจ้าพระยามบรมมหาราชศรีสุริยวงศ์ ยังมีส่วนในการผลักดันให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญขึ้นเป็นกรมหมื่นพระราชวังบวร ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงระแวงว่าผู้สำเร็จราชการกับกรมพระราชวังบวรเป็นพวกเดียวกัน

¹ปิยะฉัตร ปิตะวารณ การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่าง พ.ศ. 2411-2453 หน้า 50

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราชโองการในรัชกาลที่ 5 พระทานแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ หน้า 35-36

³สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 187

⁴สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ร.5 หน้า 19

และเป็นกลุ่มที่มีอำนาจมาก ดังที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ฉบับลงวันที่ 3¹³ 4⁹ ต่ำปีอุบลรัตนก จ.ศ. 1237 ความว่า " สมเด็จพระเจ้าพระยาสุโขทัยเสด็จมอว่า หม่อมฉันทกตยาในปีนี้ มาหลายปีแล้ว ว่าวังหน้าคงมาเป็นเจ้า ท่านผู้นั้นพูดอย่างคังๆ " ¹ อำนาจผู้สำเร็จราชการกับกรมพระราชวังบวรมีอยู่ และสร้างความหวั่นเกรงแก่เจ้านายกับขุนนางทั่วไป น่าจะเป็นอำนาจในการบังคับบัญชา กองทหารแบบตะวันตก โดยเฉพาะกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ทรงมีกำลังทหารบก ทหารเรือ ขึ้นสังกัดอย่างไม่ว่าจักจำนวน และมีโอกาสสะสมอาวุธยุทโธปกรณ์ เช่น ปืนและกระสุนดินดำ ไว้มากมาย² นับว่าเป็นสิทธิพิเศษ ที่สืบทอดมาจากพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีฐานะเทียบเท่าพระมหากษัตริย์ ทำให้กรมพระราชวังบวรพระองค์นี้มีอำนาจมาก ตัวอย่างที่เห็นคือ กำลังไพร่หลวงฝ่ายพระราชวังบวร ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมี 1,185 คน แต่ไพร่หลวงขึ้นต่อกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญมีถึง 56,743 คน ไพร่สมมี 14,016 คน³ นอกจากนี้ยังมีเลกขุนหมื่น บุตรหมื่นมหาดเล็ก ตลอดจนพวกสียบก สียสองยก และสียสองยกอีก 12,936 คน รวมทั้งสิ้น 83,659 คน ตัวเลขนี้ได้จากการสำรวจในปี 2428 เมื่อกรมพระราชวังบวรทิวศกต์แล้ว จำนวนคนจึงค่อยๆ ลดน้อยกว่าช่วงต้นรัชกาล เพราะมีการจัดกำลังคนฝ่ายพระราชวังบวร เมื่อครั้งที่เกิดวิกฤตการณ์วังหน้ามาแล้วครั้งหนึ่ง

จากการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ในระบบไพร่นี้ถือว่าเป็นการช่วยเสริมสร้างฐานอำนาจทางการเมือง ของพระมหากษัตริย์ ให้มีความมั่นคงกว่าเดิม คงจะเห็นได้จาก วิธีการต่างๆ ที่ทรงใช้ในการดึงอำนาจ ในการควบคุมกำลังคนกลับสู่สถาบัน -

¹ ญัตติ สุธงษิตกราม สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์มหาบุรุษ 1:498-499

² กรมการเลขานุการ เรื่องวังหลวงกับวังหน้าในรัชกาลที่ 5 หน้า 7

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พศ. 31/25

หนังสือประมวลประมวลผลถึงเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง เรื่องบัญชีเลกไพร่หลวง ไพร่สม ในพระราชวังบวร จ.ศ. 1247

พระมหากษัตริย์¹ เช่น การโอนไพร่ของเจ้าและขุนนางต่างๆ เป็นทหาร หรือเป็นไพร่หลวง
สังกัดพระบรมมหาราชวัง ซึ่งเป็นความเปลี่ยนแปลงในช่วงแรกของการครองราชสมบัติ ภายหลังจาก
พระราชพิธีพระบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 แล้ว อำนาจในการบริหารบ้านเมืองจึงตกอยู่ภายใต้
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างเต็มที่

2.2.2 ปัญหาทางเศรษฐกิจ

ในฐานะที่ไพร่เป็นพลเมืองส่วนใหญ่ของประเทศ และก็มีอาชีพ
ทำการเกษตรถือว่าเป็นแบบยังชีพ คือ พอเลี้ยงตนเองได้ ส่วนการค้าทำกันในวงแคบ มักจะ
เป็นการแลกเปลี่ยนสิ่งของกันมากกว่า ทำให้เศรษฐกิจของสังคมไทยก่อนการลงนามในสัญญา
เบาว์ริง พ.ศ. 2398 จึงมีระบบไพร่เป็นหลักมาโดยตลอด² ไพร่เป็นผู้ผลิตและให้บริการ
ทุกด้านแก่ชนชั้นผู้ปกครอง แม้ว่าการเกณฑ์แรงงานในระบบไพร่จะเป็นอุปสรรคในการประกอบ
อาชีพของไพร่ก็ตาม การเกณฑ์แรงงานก็มีโทษทำลายการผลิตในสังคมไทย เพราะการควบคุม
ไพร่มิได้เข้มงวด ยังเปิดโอกาสให้ไพร่กลับไปประกอบอาชีพได้ ต่อมาการเกณฑ์แรงงานไพร่
ไม่เสมอภาคกันบางหมู่ไพร่ต้องทำงานหนัก ในขณะที่บางหมู่บ้านเบา หรือไม่ถูกเกณฑ์แรงเลย
ทำให้ไพร่ส่วนหนึ่งมีโอกาสที่จะหลบหนีจากการเกณฑ์ ภายหลังจากลักษณะเศรษฐกิจได้ขยายตัวมาก
ขึ้น โดยเฉพาะหลังทำสนธิสัญญาเบาว์ริงแล้ว เศรษฐกิจได้เปลี่ยนจากแบบยังชีพเป็นการผลิต
เพื่อขาย³ มีสินค้าอุตสาหกรรมจากต่างประเทศเข้ามาขายมากมาย ทำให้การผลิตสินค้า
ที่เคยใช้ในครัวเรือนกระทบกระเทือน ไพร่เห็นว่าการเสียเวลาถึงปีละ 3 เดือน เพื่อมา
ทำงานรับใช้รัฐนั้นเป็นการเสียประโยชน์ แต่ถ้าไพร่เอาเวลานี้ไปใช้ในการผลิต หรือรับจ้าง
หารายได้อย่างอื่นจะได้ประโยชน์ตอบแทนมากกว่า ด้วยเหตุนี้นับตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระ-

¹ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ การยกเลิกระบบไพร่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวระหว่าง พ.ศ. 2411-2453 หน้า 50

²ก.

³ก. หน้า 55

พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นมา ไพร่จึงยอมที่จะเสียเงินแทนการเอาตัวมาทำงานให้รัฐ และการจ้างแรงงานแทนการเกณฑ์เริ่มมีบทบาทมากขึ้น ทั้งนี้เพราะ และสามารถทำงาน ได้ผลเต็มที่กว่า การเกณฑ์แรงงานซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของระบบไพร่แต่โบราณจึงเปลี่ยน มาเป็นการชำระเงินแทน เพื่อให้สอดคล้องกับการขยายตัวของเศรษฐกิจสมัยใหม่ ยิ่งใน สมัยพระสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นมาการเกณฑ์แรงงานยิ่งมีน้อย เพราะคนนิยม ที่จะเสียเงินแทนการเกณฑ์แรงงานมากกว่า จะเห็นได้ว่าการเกณฑ์แรงงาน เป็นอุปสรรคต่อ การขยายตัวทางเศรษฐกิจสมัยใหม่ หากรัฐยังบังคับการเกณฑ์แรงงานจากไพร่อีกต่อไป— ก็จะเป็นการทำลายลักษณะการผลิตอย่างแน่นอน เพราะลักษณะการผลิตในสังคมไทยได้เปลี่ยน รูปแบบไปแล้ว

หรือจะกล่าวได้ว่า แรงผลักดันที่ทำให้มีการยกเลิกระบบไพร่นั้น มีผลสืบเนื่องมาจาก การกดขี่ของระบบไพร่ที่มุลนายร้องเอาแรงงานส่วนเกินจากไพร่ในรูป แรงงานผลผลิตที่เป็นส่วย และภาษีอากร เป็นการกดขี่ที่ไม่เสมอภาคกัน ไพร่บางหมู่ต้องเสีย ส่วยในอัตราสูง และถูกเกณฑ์แรงงานตลอดเวลา ในขณะที่บางหมู่ไม่ถูกเกณฑ์แรงงานเลย ตลอดชีวิต¹ แต่อาจเสียส่วยในอัตราปีละ 1-2 บาท ไพร่บางหมู่ได้ทำงานเบา ในขณะที่ ไพร่บางหมู่ทำงานหนัก ซึ่งก็เป็นธรรมดาที่ไพร่ย่อมหาหนทางหลีกเลี่ยงงานหนัก โดยหนีไป เป็นคนในบังคับชาวต่างประเทศ หรือหนีการกดขี่ในรูปอื่นๆ การหลบหนีโดยเข้าเป็นคนบังคับกับ ต่างประเทศก่อให้เกิดปัญหาทางการเมือง และการปกครอง เพราะทำให้รัฐบาลสูญเสีย อำนาจในการควบคุมคน ทางราชการจึงได้มีประกาศเก็บเงินค่าราชการไพร่ทุกหมู่ให้เสมอ ภาดกัน² คือ อย่างสูงไม่เกินคนละ 6 บาท ทั้งนี้เพื่อป้องกันไพร่ที่เกลียดเสียเงินค่าราชการ

¹ ก. หน้า 56

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 17/25 เรื่องประกาศ พระราชบัญญัติเปลี่ยนวิธีเก็บเงินค่าราชการ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหมื่นมเหศวรราชนฤพิย ม.ป.ป.

ในอัตราสูงถึงปีละ 10-24 บาท ต่อมาได้มีการคลี่คลายความกตที่ต่างๆ ในระบบโทรล่งไป เช่น การยกเลิกการเกณฑ์แรงงานตามลำดับ อาจกล่าวได้ว่า ความเสื่อมในระบบโทรในแง่เศรษฐกิจ ตลอดจนความไม่ประสิทธิภาพในการควบคุมโทรเป็นสาเหตุใหญ่สาเหตุหนึ่งที่ทำให้มีการยกเลิกระบบโทรขึ้น

2.233 ปัญหาการคุกคามของมหาอำนาจ

อาจจะกล่าวได้ว่าปัจจัยที่นำไปสู่การยกเลิกระบบโทร นอกจากจุดบกพร่องที่สำคัญตั้งได้กล่าวมาข้างต้นแล้ว ยังมีปัจจัยที่นำไปสู่การยกเลิกระบบโทรที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ การคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งฝรั่งเศสและอังกฤษ โดยอังกฤษเริ่มคุกคามประเทศในเอเชียอาคเนย์ ในรัชกาลที่ 3 ต่อมาใน พ.ศ. 2428 หม้าได้สูญเสียดินแดนทั้งหมดให้อังกฤษ และถูกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของการปกครองอินเดียของอังกฤษ และอังกฤษเริ่มคุกคามบริเวณภาคใต้ของไทยใน พ.ศ. 2369 ไทยต้องยอมรับถึงฐานะเหนือเกาะปีนัง และ พ.ศ. 2398¹ ไทยต้องยอมลงนามในสัญญาเช่าไว้ซึ่ง ซึ่งเป็นความเสียเปรียบในค่านเศรษฐกิจ และการศาลหลายประการ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไทยต้องเผชิญกับการคุกคามของอังกฤษ และฝรั่งเศสแล้ว ในตอนปลายรัชกาลไทยต้องเสียประเทศราชคือ เขมรส่วนนอก ให้กับฝรั่งเศสและต้องยอมเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตให้แก่คนในบังคับต่างประเทศ และยินยอมให้บาทหลวงได้ปกป้องคนเช่ารีตจากอำนาจของบ้านเมือง ถ้าราษฎรทำผิดก็จะอ้างเอาเป็นคนในบังคับต่างประเทศ ไม่ยอมปฏิบัติตามกฎหมายไทย เช่น การช้คขึ้นที่จะเสียภาษีอากร หรือการเกณฑ์แรงงาน นอกจากนี้ยังใช้ความเป็นคนในบังคับคุกคามผู้อื่น²

¹จอห์น กรอว์ฟอร์ด เอกสารกรอว์ฟอร์ด (ไฟโรจน์ เกษแม่นกิจ) หน้า 24

²ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ การยกเลิกระบบโทรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่าง พ.ศ. 2411-2453 หน้า 44

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถือว่าเป็น
ภาวะวิกฤตการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศ ภายหลังจากที่อังกฤษได้พม่าทั้งหมดแล้วในปี 2429
อังกฤษก็เข้ามามีบทบาทในการลงทุนทำเหมืองแร่และป่าไม้ทางภาคเหนือ ซึ่งเป็นประเทศราช
ของไทย การลงทุนของอังกฤษก่อให้เกิดปัญหาตามมา มีกรณีพิพาทเกี่ยวกับป่าไม้ และการให้
สัมปทานเหมืองแร่ระหว่างคนในบังคับอังกฤษ และเจ้าผู้ครองนครต่างๆ ทางภาคเหนือเป็นอัน
มาก¹ ในที่สุดไทยก็ต้องเสียดินแดนบางส่วนทางภาคเหนือให้แก่อังกฤษ ในปี พ.ศ. 2417
ไทยและอังกฤษตกลงนามในสนธิสัญญาเชียงใหม่ อนุญาตให้อังกฤษตั้งกงสุลที่เชียงใหม่ได้
ทั้งนี้ เพื่อดูแลผลประโยชน์ของคนในบังคับอังกฤษ ฝรั่งเศสก็เกรงว่าอังกฤษจะขยายอิทธิพล
เข้าไปยังเขตผลประโยชน์ของตนที่ เวียดนามและจีนตอนใต้ ฝรั่งเศสก็พยายามขอตั้งกงสุลที่
หลวงพระบางบ้าง ทั้งๆ ที่หลวงพระบางมิได้มีคนไทยในบังคับ หรือมีผลประโยชน์ของฝรั่งเศสอยู่เลย
รัฐบาลไทยเข้าใจถึงนโยบายรุกรานของฝรั่งเศส จึงได้พยายามหาทางป้องกันการคุกคาม
ของฝรั่งเศสอย่างเต็มที่ มีการสำรวจดินแดนฝรั่งเศสข้ามแม่น้ำโขง ทำแผนที่เพื่อป้องกันและปักปัน
เขตแดนให้เรียบร้อย และพยายามที่จะจัดการปกครองภายในหลวงพระบาง โดยตั้งข้าหลวง
ตัวแทนรัฐบาลขึ้นไปดูแลก่อนที่ฝรั่งเศสขึ้น² แต่ก็เกิดเหตุยุ่งยากจนได้ เมื่อฝรั่งเศสได้เกลี้ยกล่อม
ผู้คนในหลวงพระบางเพื่อแย่งชิงดินแดนเพราะ ฝรั่งเศสถือว่าดินแดนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขง
เป็นของฝรั่งเศสทั้งหมด เมื่อเกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 คือ ฝรั่งเศสได้ส่งเรือรบเข้ามา
ในกรุงเทพฯ เพื่อบีบบังคับให้ไทยยอมยกดินแดนชายอาณาจักรให้แก่ฝรั่งเศส

ภายหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ฝรั่งเศสได้คุกคามไทยอย่างรุนแรง
ยิ่งขึ้น³ โดยการสนับสนุนให้คนของชนชาติจีนในบริเวณฝั่งขวาแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นดินแดนของไทย

¹ ก.

² ก. หน้า 54

³ กองกฎหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ. 15/10 เรื่อง
ขุนวิเศษภาษาชนตักดา เกลี้ยกล่อมข้าเมืองหนองหารไปเข้าฝรั่งเศส ศึกษาย่อยบอกพูดเกล้า
ถวายในที่ประชุมเสนาบดี 24 มีนาคม 118 (พ.ศ. 2442)

ขับไล่ข้าหลวงและรื้อถอนสถานที่ราชการ โดยอ้างว่าเขต 25 กิโลเมตร เป็นของฝรั่งเศส ตามสนธิสัญญา ร.ศ. 112 การที่ฝรั่งเศสไปตั้งกงสุลที่ นครราชสีมา อุบลราชธานี และเชียงใหม่ ทำให้ฝรั่งเศสสามารถเกลี้ยกล่อมเอาคนไทยไปเป็นคนในบังคับได้เป็นจำนวนมาก ปัญหาที่คนไทยไปเข้าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส เป็นสาเหตุสำคัญที่ผลักดันให้มีการยกเลิกระบบไพร่ การเข้าไปเป็นคนในบังคับนี้ เริ่มขึ้นเมื่อทำสนธิสัญญากับฝรั่งเศส พ.ศ. 2399 ในระยะแรกๆ ก็ไม่มีปัญหาหนัก แต่นานไปคนในบังคับฝรั่งเศสเพิ่มจำนวนขึ้น เพราะฝรั่งเศสมีนโยบายชิงกำลังคน โดยเปิดรับคนที่สมัครใจขอเป็นในบังคับฝรั่งเศสเท่านั้น แล้วฝรั่งเศสก็จะออกหนังสือรับรองให้ ทั้งๆ ที่คนเหล่านี้เป็นคนไทย สาเหตุที่คนไทยยอมสมัครเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส เพราะต้องการเอาหนังสือรับรองไว้เป็นเครื่องหมายป้องกันตนเอง เมื่อปฏิบัติผิดกฎหมาย บ้านเมือง หรืออ้างในการไม่เสียเงินค่าราชการ หรือภาษีอื่นๆ ตลอดจนให้พ้นจากการถูกเกณฑ์แรงงาน¹ ซึ่งฝรั่งเศสก็จะปกป้องให้เสมอเมื่อคนพวกนี้กระทำความผิด ปัญหานี้มีอยู่ทั่วทุกมณฑล ฝรั่งเศสได้เกลี้ยกล่อมเอาคนไทยอพยพไปอยู่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง อันเป็นดินแดนของฝรั่งเศส ทั้งนี้เป็นไปตามอนุสัญญาลงวันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ. 112 ที่ยินยอมให้บุคคลที่มีภูมิลำเนาเดิมอยู่ที่บริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง " หากมีความสมัครใจจะอพยพกลับไปอยู่ยังภูมิลำเนาเดิมของตน ทางรัฐบาลไทยยินยอมอนุญาตให้อพยพไปได้ " ²

รัฐบาลไทยเองก็ได้พยายามหาทางป้องกันการอพยพคนในบังคับที่ไปอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ด้วยวิธีการต่างๆ อย่างจริงจัง ได้มีการออกประกาศเร่งเงินค่าราชการที่ค้างอยู่กับเจ้าหนุมที่ควบคุมไพร่ และจัดระบบการเก็บเงินค่าราชการ และเงินส่วย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ. 19/9 อนุพุทธฝรั่งเศสมาพูดด้วยเรื่องอำนาจศาล ที่ 80/11067 กรมหลวงเทวะวงศ์ ภิรมย์ บังคมทูตพระสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 14 มกราคม 1904

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ. ๓๘.2/5 สำเนาสัญญา น้อย วันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ. 112

เสียใหม่ ทำให้เจ้าหมู่ที่ควบคุมไพร่ได้รับความเดือดร้อน เพราะสูญเสียผลประโยชน์ จึงหาทาง
 ออกโดยการฉ้อราษฎ์บังหลวง กกดขี่ไพร่ในสังกัด ไพร่ได้รับความเดือดร้อนมาก ยิ่งในช่วงปี
 ร.ศ. 109-114 เกิดฝนแล้งบางท้องที่ทำนาไม่ไคผล เมื่อมาถูกกกดขี่ก็หนีไปหาทางออก โดยการ
 เข้าไปเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ซึ่งฝรั่งเศสก็ยินดียินยอมอยู่แล้ว ค้ำยันเหตุนี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง ทรหนักถึงปัญหาที่ตีจึงได้ให้ทางราชการลดอัตราค่าเก็บเงิน
 ค่าราชการจากไพร่หมู่ต่างๆลงมาให้เสมอหน้ากันเป็นเก็บคนละ 6 บาท ดังที่พระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชกระแสรับสั่งว่า

"ฉนั้นเห็นว่าถึงเงินในงบประมาณจะลดลงก็ควรยิ่งขึ้นหนักที่จะทนเอา
 เพราะมีไพร่หลวงหลายหมื่น ที่กำลังคิดตั้งอยู่จะไปหาฝรั่งเศส เช่นเลขเมืองเพชรบุรี ซึ่ง
 พระยาศรีสุนทรฤาไชย ได้มาแจ้งความต่อเจ้าฟ้ากรมขุนนริศยังอยู่ได้ค้ำยัน อาไศรยเกลี้ยกล่อม
 ยอมให้ผิดผ่อนเท่านั้นพวกนั้นก็ร้องตรงว่า ถ้าเสีย 6 บาทแล้ว ก็มีความยินดีที่จะเสีย เพราะฉะนั้น
 ถึงว่าเงินลดลงบ้างก็ควร "1

จะเห็นว่าพระองค์ก็มีใ้ครั้งรอที่จะทำการแก้ไขปัญหานี้ พระองค์
 ทรงมีความห่วงใยพลเมืองของพระองค์ ไม่อยากให้ไปเป็นคนของคนอื่น ดังนั้นจึงได้ดำเนิน
 การมอบหมายให้ กรมหมื่นมหิศราชหฤทัย กับเจ้าฟ้ากรมขุนนริศราชนวดีวงศ์ เป็นผู้ประมาณาการ
 ดูว่า หากเก็บเงินค่าราชการไพร่หลวง คนละ 6 บาทแล้ว เงินค่าราชการที่เคยได้จะลดลง
 มากเพียงใด มาทูลเกล้าถวาย² ต่อมาจึงได้มีประกาศพระราชบัญญัติ เปลี่ยนวิธีการเก็บเงิน
 ค่าราชการ ร.ศ. 115 จนกระทั่งได้มีการประกาศยกเลิกระบบไพร่อย่างเด็ดขาดปัญหานี้
 จึงได้หมดไป

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ. 17/25
เรื่องประกาศพระราชบัญญัติเปลี่ยนวิธีเก็บเงินค่าราชการ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวถึงกรมหมื่นมหิศราชหฤทัย ม.ป.ป.

² ก.

2.2.4 ปัจจัยจากเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่

ถึงแม้ว่าระบบไพร่ ใกล้เคียงคลายเป็นทางผ่อนปรนการเกณฑ์แรงงาน ซึ่งเป็นหัวใจของระบบไพร่ไปบ้างแล้วในสมัยรัตนโกสินทร์ กล่าวคือในสมัยอยุธยา ไพร่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานปีละ 6 เดือน เมื่อถึงสมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนเป็นอยู่เวรรับราชการปีละ 4 เดือน ในสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ให้ลดเวลารับราชการลงไปอีกจาก 4 เดือน เป็น 3 เดือน หากไปสามารถเข้ามารับราชการด้วยตนเองได้ทางราชการก็ยินยอมให้เสียเงินแทน โดยทางราชการจะแนะนำเอาเงินนั้นไปจ้างแรงงานทำการโยธาต่างๆ ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 2 เริ่มมีการจ้างแรงงานและมีมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 แต่ในต้นรัชกาลที่ 5 นี้ การนำตัวเข้ามารับราชการนั้น ไม่ค่อยปรากฏมากนัก¹ ส่วนใหญ่ยอมเสียเงินแทนการเอาตัวมารับราชการ ยกเว้นแต่ไพร่บางหมู่ที่ต้องการแรงงาน จึงยังมีการเอาตัวมารับราชการอยู่ เช่น กรมมีพ่าย กรมรักษาพระองค์ แต่ถึงกระนั้นก็ตามปรากฏว่ามีไพร่เป็นจำนวนมากที่ไม่ยอมเสียเงินค่าราชการ และหลบหนีจากการเกณฑ์แรงงานต่างๆ ไพร่เหล่านี้ทางราชการไม่สามารถควบคุมได้ เพราะไม่มารับการสักประจําหมู่กองของตน ไม่มีชื่อในบัญชีหาว่าว ทั้งนี้เนื่องจากการกดขี่ของระบบไพร่ ความไม่เสมอภาคในงานของไพร่ประเภทต่างๆ ตลอดจนการร่วมมือในการฉ้อราษฎร์บังหลวงของมูลนาย จึงทำให้ปัญหาที่ไพร่หลบหนีจากการเป็นไพร่มากขึ้นทุกที ปัญหาในเรื่องนี้เป็นสิ่งที่มีมานาน และทางราชการก็ได้พยายามที่จะแก้ไขอยู่ตลอดเวลา เช่น เมื่อพระมหากษัตริย์ขึ้นเสวยราชสมบัติ จะมีการออกสักเลขครั้งใหญ่ แต่เมื่อมีการสักเลขคราวใดจะมีไพร่หลบหนีการสักเป็นจำนวนมากเช่นกัน เรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเข้าใจถึงปัญหาไพร่หลบหนีจากการสักดี ทรงอธิบายว่า

" การสักเลขนี้ก็ประสงค์อย่างเดียวกับที่จะให้รู้จำนวนคน ไว้กะเกณฑ์ราชการ ก็การที่ไพร่ไม่ยอมสักนั้น ไซ้จะกล่าวการที่ต้องสักนั้นก็หาไม่ ซึ่งเป็นการกลัวกันนั้น

¹ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่าง พ.ศ. 2411-2453 หน้า 30

ก็เพราะ สักหมายหมุ่แล้วจำนวนบัญชีมันคง เจ้าเมืองกรมการกะเกณฑ์ราชการบ้าง เบียดเบียนใช้สอยกะเกณฑ์ งานของตัวบ้างไปตลอดชีวิต แล้วซ้ำยังเป็นมรดกต่อไปแก่บุตรหลาน ต้องสืบเป็นหมู่พันธ์อยู่ในความลำบากไม่รู้สิ้นรู้สุด "1

จะเห็นได้ว่าปัญหาไพร่หลบหนีจากการเกณฑ์แรงงานนี้ ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นได้เพราะความร่วมมือ รู้เห็นเป็นใจของมูลนายและลักษณะการควบคุมกำลังคนของระบบไพร่เอง ซึ่งเป็นธรรมชาติของมนุษย์ ที่จะหาวิธีการหลีกเลี่ยงการกดขี่ และงานหนักเมื่อมีหนทางใดจะหลบหนีได้ ก็ทำอีกประการหนึ่ง ลักษณะการควบคุมคนในระบบไพร่นั้นมีลักษณะเป็นการอุปถัมภ์ซึ่งกันและกัน ระหว่างพระมหากษัตริย์กับขุนนาง และระหว่างขุนนางกับไพร่ โดยมูลนายซึ่งได้แก่ขุนนางและเจ้านายจะเป็นผู้ควบคุมไพร่แทนพระมหากษัตริย์ เก็บผลประโยชน์ส่งพระมหากษัตริย์ พระมหากษัตริย์ก็ตอบแทนมูลนายด้วยส่วนหนึ่งที่หักจากการเก็บเงินผลประโยชน์จากแรงงานเงินและของกำนัลจากไพร่ ในระหว่างไพร่และมูลนายมีหน้าที่คุ้มครองปกป้องช่วยเหลือไพร่ในสังกัดตน ดังที่ไต่กล่าวไว้แล้วในตอนต้น ดังนั้นการควบคุมกำลังคนในระบบไพร่จึงเป็นการกระจายอำนาจความจงรักภักดี และผลประโยชน์ที่ควรจะเป็นของพระมหากษัตริย์ไปยังมูลนาย จึงทำให้เป็นจุดอ่อนที่นำไปสู่ความไม่มีประสิทธิภาพในการควบคุมคนของระบบไพร่เอง เพราะเป็นการยากที่พระมหากษัตริย์จะควบคุมไพร่ทั้งหมดได้ทั่วถึง ตลอดจนเป็นการยากที่จะควบคุมการสร้างอำนาจ หรือการปกครองไพร่ของมูลนายด้วย บางคราวแทนที่มูลนายจะเป็นผู้ควบคุมไพร่แทนพระมหากษัตริย์ เป็นกำลังในการบริหารราชการ มูลนายกลับสร้างปัญหาในการบริหารขึ้น เช่น การกดขี่ไพร่ในสังกัดตนจนไพร่ต้องหลบหนีจากระบบไพร่ หรือบางคราวก็สร้าง -

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ เล่มที่ 20 หน้า 155 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ร.ที่ 381/46 มาฉวัน 3⁶ 0 1241

ฐานอำนาจทางการเมืองขึ้นมาก¹

ดังนั้นพระมหากษัตริย์ จึงได้พยายามที่จะป้องกันการสร้างสมอำนาจของมูลนาย ตลอดจนควบคุมการปกครองไพร่ของมูลนาย เพื่อประคับประคองปัญหาไพร่สู่อยู่ด้วยวิธีการต่างๆ อยู่ตลอดมา แต่วิธีการต่างๆ ที่พระมหากษัตริย์แต่ละสมัยได้ใช้ในการแก้ปัญหา² ช่วยให้การควบคุมกำลังคนในระบบไพร่มีประสิทธิภาพขึ้นบ้างเพียงชั่วคราว แต่ไม่สามารถแก้ปัญหาไพร่หลบหนีจากระบบไพร่ได้อย่างเด็ดขาด ดังจะเห็นได้จากกรณีกฎหมายออกมาเกือบตลอดเวลาย้ำถึงปัญหาการสูญเสียไพร่ และพยายามป้องกันการหลบหนีจากระบบไพร่ โดยเริ่มจากในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) มีกฎหมายบังคับให้ไพร่ในสังกัดมูลนายห้ามการโยกย้ายที่อยู่ ให้ไพร่อยู่ตามกรมของตน เพื่อให้ง่ายแก่การควบคุม³ แต่ปัญหาไพร่หลบหนีก็ยังงมมืออยู่เสมอ จนต้องมีกฎหมายย้ำถึงการลงโทษอย่างรุนแรงต่อมูลนายที่กรรโชกกดขี่ไพร่ให้เดือดร้อน ห้ามการใช้ไพร่ตราครุฑ และฉ้อราษฎ์บังหลวงอยู่ตลอดเวลา นอกจากนี้ยังเปิดโอกาสให้ไพร่ร้องอุทธรณ์เกี่ยวกับมูลนายที่กดขี่ หรือการฉ้อราษฎ์บังหลวงของมูลนาย โดยไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียมอีกด้วย³ ภายหลังจากที่มีการแบ่งหน้าที่กรมพระสุรัสวดี ในการควบคุมบัญชีพลแล้วในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ได้มีความพยายามที่จะถือทะเบียนสามโนครัวเป็นสิ่งสำคัญ การหักชื่อไพร่จากบัญชีเมื่อชรา พิการ หรือตาย ทำให้ยากมีเจ้ากรม ปลัดกรม และสมุหบัญชีกรม รับผิดชอบทางราชการจะยินยอมให้ชำระทะเบียน 10 ปีต่อครั้ง⁴ เพื่อป้องกันปัญหาที่มูลนายแจ้งจำหน่ายชื่อไพร่จากบัญชีเท็จ และเพื่อเป็นการสำรวจจำนวนไพร่ในราชอาณาจักร ในต้นรัชกาลสุริยวงศกาล จะมีการสักเลกครั้งใหญ่ ซึ่งไม่รวมถึงการที่มูลนายเอาไพร่ที่มีอาชญา

¹ปิยะฉัตร ปิตะวารณ การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่าง พ.ศ. 2411-2453 หน้า 32

²กฎหมายตราสามดวง เล่มที่ 2 หน้า 32

³ก. หน้า 240

⁴ก. หน้า 27

สมควรสักมาสัก ขึ้นบัญชีไว้ใช้ราชการเป็นประจำตลอดปีที่เมืองหลวง ในสมัยกรุงธนบุรีได้มีการเปลี่ยนการสักเสียใหม่ จากที่เคยสักในสมัยอยุธยา เป็นรูปลำตาล รูปคาบ ฯลฯ ตามร่างกายไพร่แสดงหมู่กรมต่างๆ ซึ่งอาจจะทำให้ไม่สามารถควบคุมทหารหลบหนีของไพร่ได้ เปลี่ยนมาเป็นการสักเป็นตัวอักษร ชื่อเมืองหรือมูลนายที่ซื้อมือไพร่แทน ซึ่งวิธีนี้น่าจะเป็นการควบคุมไพร่ได้ดีกว่า นอกจากนี้ทางราชการได้พยายามลดภาระอันหนักในการเกณฑ์แรงงานรับราชการลงไป และแจกตราภูมิให้แก่ไพร่หลวงซึ่งงานหนัก แต่ในรัชสมัยรัชกาลที่ 4 และ 5 ก่อนการเลิกไพร่ การควบคุมไพร่ได้เพิ่มปัญหายุ่งยากมากขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงถึงปัญหาในการบริหารงานว่า " กรมสัสดีไม่สามารถควบคุมจำนวนไพร่ในราชอาณาจักรได้ทั้งๆที่เป็นงานของกรมสัสดีโดยตรง สัสดีหัวเมืองก็ไม่ใคร่จะส่งบัญชีเลขต่อกรมพระสุรัสวดี การควบคุมไพร่ในหัวเมืองฝ่ายใต้และฝ่ายเหนือซึ่งตกอยู่ในหน้าที่ของสมุหนายกและสมุหกลาโหม กรมพระสุรัสวดีซึ่งมีหน้าที่จัดการเรื่องเลขไม่ได้รู้เห็นด้วย..."¹ ในด้านมูลนายที่ควบคุมไพร่ หากไพร่หนีจริงมูลนายต้องได้รับความลำบากที่ต้องใช้จ่ายเงินค่าราชการหรือส่วยแทนจนครบจำนวนไพร่ในบัญชีตน ไพร่หนีจากระบบมีเป็นจำนวนหลายหมื่นคนที่กลายเป็นซื้อมือชาวไม่ได้รับการสัก เพราะไม่มีมาตรการป้องกันการหนีของไพร่อย่างรัดกุมพอ แสดงถึงความเสื่อมอย่างมากของระบบไพร่ นอกจากนี้ยังปรากฏว่ามูลนายปิดบังจำนวนไพร่ เพราะรับสินบนจากไพร่ มีตัวอย่างมากในสมัยรัชกาลที่ 5 กรณีพระสินธพอมเรศ และขุนแสนนพรัตน์กรมมาฝ่ายพระราชวังบวร ขึ้นจำนวนไพร่หลวงในสังกัดต่ำกว่าที่เป็นจริงถึง 401 คน ซึ่งต้องถูกลงโทษปรับ ตามศักดินา²

¹ปิยะฉัตร ปิตะวารณ การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. 2411-2453 หน้า 31

²ก.

2.2.5 ปัจจัยจากความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่

ไพร่ส่วยเป็นไพร่ประเภทหนึ่งที่มีเงินค่าราชการค้างเจ้าหนุมามาก เช่นเดียวกับไพร่สม เพราะไพร่ส่วยเป็นไพร่ที่มีอยู่เป็นจำนวนมาก และส่วนใหญ่อยู่ในหัวเมือง ช้นนอกที่ห่างไกล ทำให้ไม่สามารถควบคุมการรั่วไหลของเงินส่วยได้สุดแท้แต่เจ้าเมือง จะส่งมาเท่าใดทางพระคลังก็รับไว้เท่านั้น พระคลังมหาสมบัติหรือกรมสุรัสวดีไม่มีอำนาจไป บังคับเอา เนื่องจากลักษณะที่ปกครองซ้ำซ้อนกัน เสนาบดีกรมมหาดไทย กลาโหม หรือกรมท่า ก็ไม่ต้องการกรมสุรัสวดีมายุ่งเกี่ยวในเรื่องการควบคุมไพร่ในเขตท้องที่ของตน ปรากฏว่าส่วยบาง กองค้างเงินส่วยอยู่ถึง 14-15 ปี ทั้งนี้เนื่องจากในสมัยรัชกาลที่ 3-4 ไม่เคยมีการเร่งเงิน ส่วยอย่างจริงจังเลย ในมณฑลพิษณุโลกมณฑลเดียวเมื่อแรกตั้งมีเงินส่วยค้างอยู่กับเจ้าหนุมถึง 471,800 บาท¹

ส่วนการเปลี่ยนแปลงในด้านการเก็บเงินไพร่ส่วยนี้ ได้เริ่มต้นเมื่อ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นแม่กองสักเลกออกไปอ่านวายุการสักเลก ณ หัวเมือง ฝ้ายไค้ โดยเปลี่ยนจากการสักเลกในหัวเมืองชั้นนอก เป็นให้รับหนังสือคุมสักและจักทาบัญชี สำมโนครวัเป็นรายเมือง นับว่าเป็นคราวแรกที่ไพร่ในหัวเมืองมีบัญชีสังกัดตามเมืองที่ตนอาศัย อยู่โดยเป็นเลกกองเมืองทั้งหมด การเก็บส่วยไค้เปลี่ยนจากเดิมมาเป็นการเก็บส่วยรายเฉลี่ย เช่น ที่เมืองนครศรีธรรมราช การเก็บส่วยรายเฉลี่ยเป็นเงินกรอบครวัละ 2 บาท 24 อัฐ แต่การเปลี่ยนเก็บเงินรายเฉลี่ยก็ยังมีปัญหาเงินส่วยค้าง และมีการทุจริตของเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้อง เช่น การเก็บเงินอัตราที่แจ้งไว้ในใบเสร็จ หรือเอาเงินที่เก็บไค้เป็นผลประโยชน์ส่วนตัว

ต่อมาภายหลังที่สมเด็จพระเจ้านั่งเอนยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้ทรงร่วมหาวิธีการเร่งรัดเงินส่วยกับพระเจ้าน้องยา เธอกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ เสนาบดีกรมพระคลังมหาสมบัติ และพระวรพูนโกศย์ เจ้ากรม ส่วย ทั้งนี้เนื่องจากในระยะแรกตั้งมณฑลมีความจำเป็นที่จะต้องใช้จ่ายในราชการมาก

¹ ก. หน้า 79

วิธีการเร่งจักเก็บเงินส่วยมีดังนี้¹

ก. ปี พ.ศ. 2417-2435 เจ้าหมื่นผู้ไคที่ค้างเงินส่วยในระหว่างปีดังกล่าวให้นำเงินมาส่งของเพียงร้อยละ 10 ของจำนวนเงินที่ค้างเท่านั้น

ข. เจ้าหมื่นที่ค้างตั้งแต่ พ.ศ. 2436-2437 ต้องส่งเงินเต็มจำนวนและนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2438 เป็นต้นไป เจ้าหมื่นไพร่ส่วยต้องส่งเงินส่วยทุกปีมิให้ค้าง โดยเจ้าหมื่นจะไคส่วยร้อยละ 20 ของเงินที่เก็บได้

จากการที่รัฐบาลไคหาทางแก้ไขปัญหา ด้านการเปลี่ยนแปลงของไพร่ส่วยนี้ มณฑลพิษณุโลกก็ไคทดลองวิธีการเก็บส่วยเช่นนี้ และก็ได้รับผลที่เป็นที่น่าพอใจจึงนำเสนอต่อที่ประชุมสมุหเทศาภิบาล ต่อมาจึงขยายไปในเขตมณฑลอื่นๆ โดยใช้เจ้าหน้าที่ทางอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เป็นผู้เก็บเงินส่วยส่งทางมณฑลและทางมณฑลจะเป็นผู้ออกใบเสร็จรับเงินให้แก่เจ้าหน้าที่ไว้ แต่ก็เกิดปัญหาเรื่องระบบไพร่ขึ้นมาอีก จึงไคนำความขึ้นกราบบังคมทูลให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวินิจฉัยแต่พระองค์ยังไม่ไคสั่งการอย่างไคลงไป เพราะเกิดภาวะทางการเมืองระหว่างประเทศยังไม่เรียบร้อย คือ เกิดปัญหาความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศส หลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 จนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2443 จึงไคมีการจัดการเรื่องการควบคุมไพร่²

¹ค. หน้า 80

²ค. หน้า 81

การดำเนินการในการเปลี่ยนแปลงของระบบไฟ

3.1 ลำดับขั้นในการยกเลิกระบบไฟ

3.1.1 นโยบายการยกเลิกระบบไฟในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นีถือเป็นการปฏิรูปทางด้านสังคม และเป็นความเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่สำคัญครั้งยิ่งใหญ่ที่สุด เพราะเป็นการปลดปล่อยคนส่วนใหญ่ของประเทศ คือ เปลี่ยนแปลงสภาพของคนที่เป็นไพร่ให้เป็นพลเมืองของประเทศที่สมบูรณ์ นอกจากนี้การยกระบบไฟยังเป็นการแก้ปัญหาและอุปสรรคที่มีต่อการผลิตในระบบเศรษฐกิจแบบการค้า เพราะจะทำให้ไพร่กลายเป็นพลเมืองที่มีอิสระในการทำมาหากินอย่างเต็มที่ พระองค์ทรงแก้ไขระบบไฟด้วยความสุ่มรอบคอบ อาจจะเป็นเพราะ พระองค์ทรงได้เคยเรียนจากวิกฤตการณ์วังหน้า พ.ศ. 2417 มาแล้วว่าการเปลี่ยนแปลงใดๆ ที่กระทำอย่างฉับพลัน รวดเร็วและไม่คิดหาทางออกอย่างรอบคอบจะนำไปสู่การต่อต้านที่รุนแรง และอาจนำความเสียหายมาให้ได้ ดังที่พระองค์ทรงมีพระราชดำริว่า

" การกระทำที่ขาดความสุชุม หลุ่งพล่านเปลี่ยนใหม่ต่อเก่า ทั้งเก่าใช้ใหม่หรือมีอายุน้อย จะได้รับคำแนะนำจากผู้ซึ่งใจพาล สันดานหยาบ อันไม่สามารถจะปกครองรักษาแผ่นดินได้ก็ทำให้ใจปรวนแปรไปต่างๆ การในบ้านเมืองก็จะไม่ปกติเรียบร้อยได้ " ²

ดังนั้นพระองค์จึงได้ให้รัฐบาล ดำเนินการยกเลิกระบบไฟอย่างละมุนละม่อมไม่หักโหม เช่นเดียวกับการยกเลิกทาส เพราะมีความจำเป็นต้องถนอมน้ำใจของเจ้าและขุนนาง ซึ่งส่วนมากแล้วยังมีความต้องการไฟไว้ใช้สอยทำการงานต่างๆ เช่น หามแคว แจวเรือ ตักน้ำ ต่ำข้าว และทำนาทำสวนในที่ดินของตน มีคนส่วนน้อยเท่านั้นที่เรียกกันว่า - " พวกไทยหนุ่ม " อยากให้ยกเลิกระบบไฟ บางคนกล้าหาญถึงคัดค้านการที่รัฐบาลประกาศ

¹นคร พันธุ์รงค์ ประวัติศาสตร์ไทยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ หน้า 352

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราโชวาทในรัชกาลที่ 5 พระราชทานแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ หน้า 32

สกลในฤดูเก็บเกี่ยวข้าว จะทำให้การทำนาของราษฎรได้รับความเสียหาย¹ จากการทำ
พระองค์ได้ดำเนินการอย่างค่อยเป็นค่อยไปนี้ จึงทำให้มีพวกที่หัวรุนแรงไม่เห็นด้วยกับวิธีการ
ของพระองค์ จึงได้ทำการก่อกวนขึ้นแต่เหตุการณ์ก็ไม่รุนแรงอย่างที่คาดไว้ ทำให้การยกเลิก
ระบบไพร่ดำเนินไปด้วยความราบรื่นจนในที่สุดก็สามารถทำได้สำเร็จ

จากที่กล่าวมาแล้วว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงดำเนินการอย่างละมุนละม่อม และใช้กระทั่วมาทั้งแต่พระองค์ครองราชย์ครั้งแรก ซึ่งยัง
ไม่มีอำนาจทางด้านการเมืองอย่างเต็มที่จนทรงมีอำนาจทางการปกครองอย่างเต็มที่ โดย
พระองค์ทรงใช้หลักการของการยกเลิกระบบไพร่คือ ให้ทุกคนมีส่วนร่วมรับใช้ประเทศชาติโดย
การเป็นทหาร²

3.1.2 ขั้นตอนการยกเลิกระบบไพร่ระยะแรก

3.1.2.1 พ.ศ. 2413 รัชกาลที่ 5 ทรงตั้งกรมทหารมหาดเล็ก
รักษาพระองค์ โดยการคัดเลือกเอาบรรดาพระราชวงศ์และบุตรหลานขุนนางที่ได้ถวายตัว
ทั้งเด็กและผู้ใหญ่มากกว่าพันคนมาฝึกหัด โดยให้พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง) เป็นผู้บังคับการ
คนแรก³ ทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์นี้ต่อมาจะเป็นกำลังสำคัญในการดำเนินพระบรมราชาธิบาย
ต่างๆ

3.1.2.2 พ.ศ. 2417 ได้ตั้งสภาที่ปรึกษา 2 สภา คือ สภาที่
ปรึกษาราชการแผ่นดินและสภาที่ปรึกษาในพระองค์ จากการจัดตั้งสภาที่ปรึกษาดังกล่าวนี้นี้ก็เพื่อ
ที่จะดึงเอาขุนนางมาเข้าร่วมงานบริหารประเทศ และที่สำคัญก็คือเป็นการดึงเอาขุนนางมาเป็น
พรรคพวก

การที่พระองค์ได้ดำเนินการในระยะแรกนี้ ถือเป็นกรณีศึกษา

¹ ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ก้านเพชรธุรกิจ หน้า 29

² นกร พันธุ์รงค์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ หน้า 325

³ ขจร สุขพานิช ข้อมูลจากอดีต หน้า 53

จากภายในพระบรมมหาราชวังออกมาสู่ส่วนนอก เพื่อเตรียมการหนักกำลังของประเทศให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

3.1.2.3 พ.ศ. 2423 ใต้ตั้งกรมทหารหน้าขึ้น (ซึ่งต่อมาได้วิ

วัฒนาการมาเป็นกรมโยธาธิการและกระทรวงกลาโหมในปัจจุบัน) มีหน้าที่สำหรับรักษาพระนคร
หน้าหรือนำตามเสด็จ และจุดช่องล้อมวง ฯลฯ กรมทหารม้าเกราะทอง กรมทหารพิพ่าย
กรมทหารล่อมวัง กรมทหารรักษาพระองค์ กรมทหารปราบปรายหอก กรมทหารหัดอย่างยุโรป
กรมทหารมหาดเล็กไทย นอกจากนี้ยังมีเลกเจ้าสิ้นพระชนม์นายตายนอกหนึ่งด้วย

ในการดำเนินการจัดตั้งกรมทหารหน้านี้ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี
(เจริญ) เป็นผู้รับพระบรมราโชบายมาดำเนินการ ในระยะแรกได้เกลี้ยกล่อมผู้คนให้สมัครเข้า
มาเป็นทหารหน้า มีเลกจากหัวเมืองราชบุรีและเพชรบุรีเข้ามาสมัครมากเป็นพิเศษ เจ้าพระยา
จึงเกิดความวิตกกังวลกลัวว่า " พ่อหนู่ที่เข้ามาสมัครเป็นทหารหน้านั้น ก็มีราชการจำเป็นที่
ต้องรักษาการเมื่อไม่มีคนรักษาแล้วก็จะทรุดโทรมไปทุกอย่าง... จึงขอรับพระราชทานให้มีเลก
อยู่คงเมืองตามเดิม... พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้...
ผิดผ่อนส่งพ่อหนู่ซึ่งเข้ามาสมัครเป็นทหารคืนไปให้ท่านเสียบ้าง... จึงมีพระราชากระแสนั่ง
แก่สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ว่า การที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมทหารหน้ารับทหารเข้าสมัคร
นั้นรับแต่คนข้อมือขาที่สมัครแล้ว เพราะเจ้าขุนมูลนายไม่นำมาสมัครบังเอาไว้หาผลประโยชน์
ส่วนตัว แต่ถ้าผู้ใดเป็นเลกซึ่งขึ้นทะเบียนสักข้อมือ หลังมือแล้วก็ไม่ต้องรับราชการเป็นทหารสมัคร"¹

ผู้ที่สมัครเข้าเป็นทหารหน้าจะได้รับพระราชทานเงินให้คนละ 4 บาท
ผ้า 1 ผืน สำหรับเป็นสินน้ำใจแก่ทหารสมัครทุกคน การจัดตั้งกรมทหารหน้านับเป็นกรมหนักกำลัง
จากพระบรมมหาราชวังออกมาตามสถานที่ต่างๆ ในพระนครและเป็นการแผ่ขยายพระราชอำนาจ
จากมณฑลกรุงเทพฯ ออกสู่หัวเมืองชั้นนอกในรูป "ทหารสมัคร" โดยรับคัดเลือกมาจากเลกแขนขา
ปราศจากเจ้าหนู่มูลนายเข้ามาอยู่ในสังกัดกรมทหารหน้า การคัดเลือกดังกล่าวย่อมมีการจัดคนให้

¹ ก. หน้า 53-54

ออกไปเที่ยวสืบสวนเกลี้ยกล่อมทุกจังหวัด อาจารย์ขจร สุขพานิช กล่าวไว้ว่า "มีเครื่องผูกมัดใจให้ผู้คนเข้ามาสมัครเป็นทหารหน้านอกจากเครื่องแบบสักหลาดสีดำ ซึ่งทางราชการจ่ายให้แล้วยังมีเงินเดือนๆละ 10 บาท รวมทั้งอาหารวันละ 2 เวลา การที่พวกไพร่สม ไพร่หัวเมือง (พวกเลว) ซึ่งเคยแต่ถูกทางราชการเกณฑ์บังคับมาทำการโยธาโดยจำต้องจัดหาเสื้อผ้า อาหาร ยา เครื่องมือทำงานมาเอง ตลอดระยะเวลาถูกเกณฑ์มาได้รับการเลี้ยงดูเอาใจใส่ในทุกข์สุข การดำเนินชีวิตคนตามแบบแผนใหม่เช่นนี้ การสมัครเป็น "ทหารหน้า" จึงเป็นที่นิยมแพร่หลายโดยรวดเร็ว จนทางราชการจำต้องปิดการรับสมัคร เพราะเกินความต้องการ..."

3.1.2.4 พ.ศ. 2425 เมื่อฉลองพระนครครบ 100 ปีเสร็จแล้ว

ได้เกิดอหิวาตกโรคขึ้นในโรงทหารกรมทหารหน้า เป็นเหตุให้ทหารสมัครล้มตายหลายร้อยคน คนที่ยังเหลืออยู่มีความตื่นตกใจ พากันหนีหลบไปภูมิลำเนาเดิมของตนหลายพันคน การติดตามทหารให้กลับกรมถือเป็นการตัดสินใจว่า พระบรมราโชบายหนักกำลังของรัชกาลที่ 5 จะบรรลุผลหรือไม่ อย่างไรก็ดี การติดตามทหารในครั้งนี้ สมเด็จพระยาบรมมหาราชวังได้ให้ความร่วมมืออย่างดี พวกทหารเหล่านี้ยอมกลับมารับราชการตามเดิม และใน พ.ศ. 2425 นี้เองที่เป็นจุดเริ่มต้นของการปลดปล่อยไพร่ทั้งหลายไปสู่ความเป็นไทย ดังที่อาจารย์ขจร สุขพานิช ได้กล่าวว่า "ควรนับได้ว่า พ.ศ. 2425 เมื่อกรุงเทพมหานครมีอายุครบร้อยปี เป็นจุดเริ่มต้นที่จะปลดปล่อยไพร่ทั้งหลายให้ก้าวไปสู่ความเป็นไทยในที่สุด คืออิสระในการใช้เวลา กำลัง และความคิดของตนไปในทางที่ตนสมัคร ชนชาติไทยต้องใช้เวลาอันนานในการไต่เต้าไปสู่เสรีภาพ และก็เป็นเสรีภาพที่พวกเราเรามีได้ต่อสู้เรียกร้องทวงสิทธิ แต่เป็นการที่ผู้อยู่เบื้องบนโปรดพระราชทานโปรยลงมาให้"¹

เนื่องจากฐานันดรไพร่เป็นฐานันดรใหญ่ ฉะนั้นการเปลี่ยนแปลงระบบที่เดียวทั้งหมดจึงเป็นการยากในตอนแรกๆ จึงค่อยทำค่อยไป โดยการแบ่งงานในระยะแรกเป็น 2 ประเภท คือ

¹ ขจร สุขพานิช ฐานันดรไพร่ หน้า 48

ก. ให้ไพร่ยังคงดำรงความเป็นไพร่อยู่ตามเดิม มีหน้าที่ต้องชำระเงิน
ช่วยเหลือราชการ

ข. จักรรวบรวมชายฉกรรจ์มารับการฝึกหัดการใช้อาวุธเพื่อป้องกัน
รักษาประเทศให้แก่ทหาร

3.2 บทบาทของกรมพระสุรัสวดีต่อการเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเข้าพระทัยถึงปัญหา
การบริหารราชการไทยอย่างดี ดังที่ได้ทรงโปรดบรมราชโองการไว้ว่า¹ กรมพระสุรัสวดีเป็นกรม
สำคัญกรมหนึ่ง เพราะมีขอบเขตหน้าที่รับผิดชอบกว้างขวาง นอกจากจะมีหน้าที่รักษาทะเบียน
ทางว่าว บัญชีไพร่พลทั้งฝ่ายทหารและพลเมือง ทั้งในกรุงและหัวเมืองยังทำหน้าที่ควบคุมการ
สักเลก และจ่ายเลกไปทำงานตามกรมที่สังกัด ทำหน้าที่ตัดสินกรณีพิพาทซึ่งแลกเปลี่ยนลูกหมู่—
เก็บเงินค่าราชการและป่าวประกาศ เรื่องราวทั้งปวงให้ประชาชนทั่วพระราชอาณาเขตรับรู้
ต่อมาได้มีการจัดตั้งกรมพระกลาโหม กรมมหาดไทย และกรมท่า
เข้ามาควบคุมการขึ้นทะเบียนคน ตลอดจนการสักเลกในเขตความรับผิดชอบ ทำให้กรมพระสุรัสวดี
กลายเป็นกรมที่ทำงานซ้ำซ้อนกับหน่วยงานเหล่านี้ กรมพระสุรัสวดีจึงไม่ใช่หน่วยงานที่มีอำนาจ
เต็มที่ในการควบคุมและจัดสรรกำลังคน การสักเลกและทำทะเบียนเลก ซึ่งควรจะมีบ่อยครั้ง
เพื่อจะได้มีบัญชีจำนวนคนที่ถูกต้องแม่นยำ แต่กลับนานๆครั้งทำที โดยเฉื่อยแล้วจะทำในระยะ
เปลี่ยนรัชกาลใหม่เท่านั้น ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะว่ากรมพระกลาโหม กรมมหาดไทยและกรมท่า
มีหน้าที่ในความรับผิดชอบมากเกินไป² และมีส่วนทำให้ระบบไพร่สมัยรัตนโกสินทร์มีความสับสน
วุ่นวาย ยุ่งเหยิง ตลอดจนขาดกฎเกณฑ์ที่รัดกุมในทางปฏิบัติ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเล็งเห็นทางที่จะ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ล.3/6 พระราช
คำรัสเรื่องแก้ไขการปกครองแผ่นดิน 25 เมษายน 112 (พ.ศ. 2436)

² ทวาริช เวลส์ การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ หน้า 151

ตั้งอำนาจมาสู่พระองค์ และแก้ไขการควบคุมกำลังคนผ่านกรมพระสุรัสวดี กรมนี้ขึ้นต่อพระมหา-
 กษัตริย์ และเจ้ากรม มักมาจากข้าราชการใกล้ชิด ใน พ.ศ. 2411 จึงโปรดเกล้าฯ ให้
 พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ ข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระยา
 สุภาวดี เจ้ากรมพระสุรัสวดีการแต่งตั้งคราวนี้อาจจะไม่สำคัญนัก เพราะดูเหมือนว่ากรมพระ
 สุรัสวดีแทบจะไม่มีอำนาจอยู่แล้ว แต่ปรากฏว่าในปี 2417 โปรดให้เลื่อนท่านผู้นี้ขึ้นเป็นเจ้าพระยา
 มหิธรศักดิ์ธารง ถือศักดินา 10,000 เทียบเท่าศักดินาของอัครมหาเสนาบดีสองฝ่าย และ
 จตุสดมภ์ ซึ่งเป็นครั้งแรกที่มีการเลื่อนบรรดาศักดิ์เจ้ากรมพระสุรัสวดีขึ้นเป็นเจ้าพระยา
 ทำให้สถานะของกรมนี้สูงเทียบเท่ากับกรมสำคัญ เช่นกรมพระกลาโหม กรมมหาดไทย และกรมท่า
 โดยให้อำนาจเจ้ากรมจัดการเรื่องกำลังคนมากยิ่งขึ้นกว่ารัชกาลก่อนๆ จะเห็นได้จากการสักระ
 แม้จะแต่งตั้งขุนนางคนอื่นเป็นแม่กองไว้แล้ว ยังมีข้าราชการกรมพระสุรัสวดีไปร่วมออกค่าย
 แต่ถือว่าเป็นหน้าที่ของเจ้าพนักงานกรมพระสุรัสวดีที่ต้องออกประกาศเร่งให้เจ้าขุนนำ เลกมาสัก¹
 ต่างจากการสักระในรัชกาลก่อน เพราะหน้าที่เกณฑ์เจ้าขุนนำ เลกมาสัก คงจะเป็นของแม่กอง
 กับข้าราชการในท้องถิ่น เจ้าพนักงานกรมพระสุรัสวดีเพียงแต่ร่วมเดินทางไปพร้อมกองสักระ
 การให้ทักจามสำคัญต่อกรมนี้เพิ่มขึ้น ไม่ได้หมายความว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 จะมีพระราชประสงค์ให้ฟื้นฟูทำเนียบเดิมกลับมาซ้ำอีก พระองค์เพียงแต่จะต้องค่อยๆ เปลี่ยนแปลง
 โดยการหาวิธีการอื่นมาทำหน้าที่แทนอย่างได้ผลเสียก่อนที่จะประกาศออกเป็นเกณฑ์ใหม่ ดังนั้น
 การเพิ่มความสำคัญให้กรมพระสุรัสวดี จึงเป็นวิธีการหนึ่งที่พยายามใช้จัดการควบคุมกำลังคน
 ให้มีประสิทธิภาพกว่าเดิม

ขณะเดียวกันพระองค์ก็โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้านรเมศวร์
 กรมขุนวรจักรธรานุภาพ เป็นแม่กองชำระขุนหมื่น ใน พ.ศ. 2413 ปรากฏว่ามีการตัดทอน
 จำนวนขุนหมื่นทุกกรมกองทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนลงให้แก่พอใช้ราชการของแต่ละกรม เรียกว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สำนักสารตราถึงหัวเมือง
 ว่าด้วยการที่จะตั้งกองสักระ ปีมะโรง โทศก จ.ศ. 1242

ขุนหมื่นรับเบี้ยหวัด นอกนั้นเป็นขุนหมื่นตักนอกจากเบี้ยหวัด หรือขุนหมื่นตัก ซึ่งได้รับหนังสือ
 กุ่มสีก จะถูกเกณฑ์ราชการคนละ 20 วัน หรือเสียเงินคนละ 4 บาทต่อปี¹ จะเห็นได้ว่าการ
 ตักทอนจำนวนขุนหมื่นนี้ นอกจากจะช่วยลดเบี้ยหวัดที่จะต้องจ่ายแล้ว ยังเป็นการเพิ่มรายได้
 ให้อาณาจักรด้วย ภายหลังมีการร้องทุกข์จากพวกมูลนายว่ายังมีญาติพี่น้องและพรรคพวกที่ไม่ควร
 สักหม้ายหมู่ โดยขอรับพระราชทานหนังสือกุ่มสีก จึงโปรดให้ตั้งเป็นขุนหมื่นขึ้น เกณฑ์ราชการ
 เท่ากับขุนหมื่นตัก การตักทอนจำนวนขุนหมื่นน่าจะเกิดจากความจำเป็นของเกณฑ์แรงงาน
 มีน้อยลงเป็นการสิ้นเปลือง ถ้ามีขุนหมื่นจำนวนมาก เพราะไม่ได้คุมเลกทำงานหรือไปทำอย่าง
 แค่ง่อน แค่งลับเป็นช่องทางให้มูลนายแสวงหาผลประโยชน์ด้วยการนำพรรคพวก หรือเบี้ยขบง
 ลูกหมู่ไพร่หลวงมาตั้งแต่ขุนหมื่น ดังนั้นการตักทอนคราวนี้จึงบั่นทอนอำนาจของบรรดาขุนนางด้วย
 กรมพระสุรัสวดีจะมีหน้าที่ในการเกณฑ์ข้าราชการและเก็บเงินจากขุนหมื่นเหมือนกับเลกทั่วไปเป็น
 การเพิ่มอำนาจให้กรมสุรัสวดีในการจัดการพวกขุนหมื่นซึ่งเคยอยู่ในฐานะของมูลนาย และไม่ได้
 รับภาระเช่นนี้มาก่อนเลย

การเพิ่มอำนาจให้กรมพระสุรัสวดียังคงมุ่งประโยชน์ด้านเกณฑ์ราชการ
 แม้ว่าความจำเป็นในการเกณฑ์แรงงานจะน้อยลง แต่ยังคงเกณฑ์แรงงานอย่างสม่ำเสมอ และ
 ยังมีการเกณฑ์แรงงานเป็นพิเศษอีก เช่นเกณฑ์มาตามจับโจรผู้ร้าย หรือปราบกบฏ เกณฑ์มา
 เข้าชบวนแห่งานพระราชพิธี อย่างพระราชพิธีโสภณต์สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหา
 วชิรุณหิต ใน พ.ศ. 2429² นอกจากนี้ยังมีการเกณฑ์เลกไปราชการทัพคราวปราบชื้อเมื่อ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 3/188 หนังสือ
เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงคฤหาลาดวายเรื่องชี้แจงในข้อความเหน แลในข้อหมายเหตุประกาศ
เลิกความเห็นต่าง ๆ ลงวัน 3¹/₉ 12 ค่ำ ปีมะโรง โทศก จ.ศ. 1242

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กน. 50 สารตรา
เจ้าพระยาอัครมหาเสนาถึงพระยาสุรินทรภาไชย ผู้ว่าราชการเมืองเพชรบุรี กรมการ
เกณฑ์หญิงสาวลาวมาเข้ากระบวนแห่การพระราชพิธีลงสรวง 1 เมือง ลงวัน 1⁹/₁₁ 12 ค่ำ
 ปีกอ อัฐศก จ.ศ. 1248 หน้า 35

เมื่อ พ.ศ. 2428 โดยการเกณฑ์จากหัวเมืองฝ่ายเหนือทุกเมือง ทั้งนี้จึงจำต้องมีการสักระเล
เพื่อเพิ่มจำนวนเลขมาใช้ราชการ ปัญหาการสักระเลมึนนานาประการ กล่าวคือเลขต้องเดินทาง
ไกลละทิ้งที่ทำกินซึ่งกราวเพื่อมาสัก บางครั้งต้องเสียเวลาคอยนานนับเดือน ทำให้ต้องหยุด
ทำมาหากินไปนาน นอกจากนี้ยังมีเรื่องการฉ้อราษฎร์บังหลวง เช่น ทิดสินบนเจ้าหนู่เพื่อนำสัก
โดยเร็ว¹ ทิดสินบนเจ้าพนักงานเพื่อสักขึ้นสังกัดกรมกองงานเบาหรือหลบเรื่องไม่สักเลย²
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงปัญหาเหล่านี้ ทรงดำริว่า การสักระเล
ยังจำเป็นเพราะ ยังไม่มีวิธีการทำทะเบียนที่ดีกว่านี้ และถ้าไม่มีการส่งเลขตามหัวเมืองก็เกรง
ว่าคนในกรุงจะพยายามหลบหนีไปยังหัวเมืองมากขึ้น แต่การสักระเลก็ไม่อาจแก้ปัญหาเลขหลบหนี
หรือเลี้ยงสังกักได้ ปัญหาเรื่องทะเบียนเลขสืบสน และขาดความถูกต้องจึงยังคงมีต่อมา

ปัญหาต่างๆ ในระบบไพร่ยังคงมีอยู่ ภายหลังจากเพิ่มอำนาจให้
กรมพระสุรัสวดีกฎหมายที่ประกาศใช้หลัง พ.ศ. 2417 สะท้อนภาพของระบบไพร่ที่ยุ่งเหยิง
คือ ยังมีกรณีไพร่หลวงชายตัวหรือของอุดหนุนไปเป็นทาส เรื่องเลขหนีราชการไปซ่อนตัวตาม,
หัวเมือง และกรณีมูลนายเบียดบังเลข ขณะเดียวกันการเก็บเงินส่วยกับเงินค่าจ้างทำราชการ
แทน ซึ่งเรียกรวมๆกันว่า เงินค่าราชการก็มีปัญหาค้างค่างมาก เมื่อ พ.ศ. 2416-2420
มีการเร่งรัดหลายครั้งแต่ก็ยังเก็บไม่ได้³ กรมพระสุรัสวดีมีบทบาทมากที่ทำให้ระบบไพร่ในสมัยนี้
เปลี่ยนแปลงกฎหมายและทำเนียบเกี่ยวกับระบบไพร่ที่ประกาศใช้ก่อน พ.ศ. 2439 ยังคง
ออกมาในนามของกรมนี้ทั้งสิ้น ปัญหาของระบบไพร่ ความพยายามในการแก้ปัญหาตลอดจน
ข้อเสนอแนะใดๆ เกี่ยวกับกำลังคนปรากฏชัดเจนในหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยา
มหินทรศักดิ์ธำรง เช่น ใน พ.ศ. 2427 ได้ถวายความคิดเห็นเรื่องการจัดเลขหัวเมือง

¹ กวอริช เวลล์ การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ หน้า 53

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 3/191
สำเนาสารตราถึงหัวเมืองว่าด้วยการศึกษาที่จะตั้งกองสักระเล ปีมะโรง โทศก จ.ศ. 1242

³ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่นๆ ประมุขกฎหมายประจำศก เล่ม 9 หน้า 197-200

ตะวันตกตามที่มีพระราชกระแสคำปรึกษามา ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่ากรมพระสุรัสวดี กลับมามีอำนาจในการควบคุมเลกมากขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรง มีพระราชวินิจฉัยปัญหาเรื่องระบบไพร่เป็นกรณีไป เรื่องใดที่ไม่ทรงเห็นด้วยก็มีให้นำมาปฏิบัติ เช่นที่เคยมิพระราชหัตถเลขาмаคัก้านข้อเสนองเรื่องฉัตรารเลกหัวเมืองตะวันตก ดังนั้นการที่ กรมพระสุรัสวดีมีบทบาทในการจัดการกำลังคนมากขึ้นก็เท่ากับ เป็นเครื่องมือในการจัดระบบไพร่ ให้เป็นไปตามพระราชประสงค์

การที่ระบบไพร่มีแนวโน้มจะเกณฑ์เงินจากเลกมากกว่าเกณฑ์แรง กรมพระสุรัสวดีจึงมีหน้าที่เก็บเงินค่าราชการและทำบัญชีพร้อมกันนำเงินส่งต่อกรมส่วยกระทรวง พระคลังมหาสมบัติอีกต่อหนึ่ง ดังนั้นการแก้ไขทะเบียนเลกหรือการขอตั้งจำหน่ายเลกจึงจะทำให้ ต่อเมื่อเกณฑ์ราชการเรียบร้อยแล้ว หรือเมื่อสักหมายหมู่ใหม่ทำให้เกิดปัญหาในกรณีไพร่สม พมาย ทาส เนื่องจากก่อนปี 2434 ห้ามจำหน่ายหนีเมื่อการชำระบัญชีทำได้ 4 ปีครั้ง โดยจะทำหลัง ส่งเงินค่าราชการครบแล้ว บางครั้งจำนวนในทะเบียนห่างว้ากับเลกที่มีอยู่จริงอาจจะต่างกัน มาก รัชกาลที่ 5 ทรงใช้ประโยชน์จากจุดอ่อนนี้ด้วยการเกณฑ์เงินจากเลกสม ทนาย กับทาส ย้อนหลังหลายปี แต่การเรียกย้อนหลังคราวละหลายๆปี ย่อมเป็นการระมากสำหรับมูลนาย เนื่อง จากเดิมการเรียกเกณฑ์มีเป็นครั้งคราว และการขอตั้งจำหน่ายเลกจะทำให้เมื่อส่งเงินครบ ยิ่งมีการเกณฑ์เงินค่าราชการบ่อยครั้งเท่าใด มูลนายยิ่งรู้สึกว้าเลกในสังกัดเป็นการระหนักขึ้นทุกที่ กรมพระสุรัสวดีมีส่วนเพิ่มการระช่วย การเร่งรัดหนี้สินของมูลนายที่ส่งเงินค่าราชการไม่ครบ มีการยึดทรัพย์สินมาขายเพื่อไช้หนี้หลวง

เมื่อการควบคุมกำลังคนมีแนวโน้ม ที่จะอยู่ในพระราชอำนาจมาก กว่าเดิม ส่วนการสักหมายหมู่กำลังเป็นวิธีที่ล้าสมัย และการเร่งรัดเก็บเงินค่าราชการก็ยาก ที่จะไค้เงิน เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง จึงทำบันทึกเสนอให้จัดการกรมพระสุรัสวดีเสียใหม่ โดยให้รับผิดชอบด้านทำสำมโนกรว้าและจัดการเกณฑ์ชายฉกรรจ์มาฝึกทหาร¹ ที่ประชุมกรมสุรัสวดี

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.66/3 เรื่อง
เบ็คเสร์จราชการกรมพระสุรัสวดี (28 มิถุนายน 109-21 กันยายน 110)

ได้ร่างหลักการและรายละเอียดถึง 30 ข้อ ขึ้นกราบบังคมทูลในปี 2434 แต่ไม่มีประกาศในเรื่องนี้ และในปีต่อมาเมื่อแบ่งการบริหารราชการเป็น 12 กระทรวง ได้โอนกรมนี้ไปขึ้นต่อกระทรวงนครบาล ทำหน้าที่จัดทำบัญชีสำมนครทั่ว กรมพระสุรัสวดียังทรงงานร่วมกับหน่วยงานอื่นอยู่ เพราะการเก็บเงินค่าราชการต้องเกี่ยวข้องกับกระทรวงกลาโหม มหาคไทย และพระคลังมหาสมบัติ ในที่สุดเมื่อพระยานรรัตนราชมานิต (โต มานิตกุล) มาเป็นเจ้ากรมนี้ในปี 2438 จนในวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2439 (ร.ศ. 115) มีประกาศยกกรมพระสุรัสวดีขึ้นกระทรวงกลาโหม โดยมีใจความสำคัญว่า " กรมสุรัสวดีซึ่งรวมอยู่ในกระทรวงเมืองนั้น เป็นที่ชักชวนงในทางราชการด้วยเหตุว่า การจ่ายเลกตามธรรมเนียมเดิมเป็นหน้าที่กระทรวงมหาไทย และกลาโหมได้กระทำต้องบังคับการข้ามกระทรวงอ่วงกรมไม่สมควร ในบัดนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงมหาไทย ได้รักษาการบ้านเมือง กระทรวงกลาโหมได้รักษาสรรพาวุธผู้คน ควรที่จะรวมกรมพระสุรัสวดีไว้ในกระทรวงกลาโหม จะได้ตรวจตราบังคับบัญชาในหน้าที่ซึ่งติดต่อกันได้โดยสะดวก เพราะฉะนั้นให้ยกกรมสุรัสวดีไปขึ้นกระทรวงกลาโหม ตั้งแต่วันที่ 1 ตุลาคมนี้ " ¹

ต่อมาในปีเดียวกัน (พ.ศ. 2439) ได้มีประกาศให้ไพร่หลวงจ่ายเดือนที่ไม่มาเข้าเดือนประจำการ ให้เสียเงินแทนค่าแรงมาประจำราชการปีละ 18 บาท ส่วนไพร่หลวงช่วยอันต้องเกณฑ์ส่งสิ่งของต่างๆมาแทน ให้จ่ายเงินแทนตั้งแต่ 6 บาทขึ้นไป จนถึง 12 บาท ตามชนิดราคาของซึ่งต้องส่ง แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริว่า " การที่หมู่ไพร่หลวงต่างๆต้องเสียเงินค่าราชการไม่เสมออันเช่นนี้เป็นที่เดือนร้อน... เพราะฉะนั้นตั้งแต่ ร.ศ. 116 ต่อไป บรรดาไพร่หลวงทั้งปวงที่ต้องเสียเงินค่าราชการกว่าปีละ 6 บาท ขึ้นไป ให้เอิบเงินค่าราชการเพียงปีละ 6 บาท... " ²

¹ ชจร สุขพานิช ข้อมูลจากอดีต หน้า 58

² ถ.

จากการที่พระองค์ทรงทำเช่นนี้ ก็เพื่อเป็นการปลดปล่อยไพร่ไปทีละขั้นตอน เพื่อมิให้กระทบ
กระเทือนต่อผู้ใดมากนัก จนในที่สุดก็ทำการยกเลิกระบบไพร่ไปได้โดยหมดสิ้น

3.3 การเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่

3.3.1 การเปลี่ยนแปลงระเบียบการคัดเลือกและการปลดเกษียณไพร่

ในสังกัด

การเกณฑ์คนเข้ารับราชการไพร่ ถือเป็นระเบียบปฏิบัติอย่างที่ได้
กระทำในรัชกาลที่ 2 ตลอดมาจนถึง พ.ศ. 2442 จึงได้มีการเปลี่ยนแปลงระเบียบดังกล่าว
เป็นอย่างใหม่ คือ

3.3.1.1 การคัดเลือกคนเข้ารับราชการไพร่ ถือเอาความสูง
ของร่างกายเป็นเกณฑ์คือ สูงเสมอไหล่ 2 ศอกกึ่ง " นับว่าเป็นฉกรรจ์ บวกบำนาญขึ้นรับราชการ
ในที่กำหนดเอาสี่ฐานเป็นอัตราเช่นนี้ บางคนที่เป็นคนร่างใหญ่อายุ 14 หรือ 15 ปีก็ได้ขนาด
อัตราเสียแล้ว บางคนที่เป็นคนร่างเล็กอายุ 19, 20 หรือ 21 ขึ้นไป ก็ยังไม่ได้ขนาดอัตราย่อม
เป็นการคาดเคลื่อนกันโดยมาก " ทางราชการจึงยกเลิกวิธีการเกณฑ์แบบโบราณเปลี่ยนใหม่เป็น
" แต่นี้ต่อไปผู้ใดมีอายุถึง 18 ปี ก็ให้เจ้าหมื่นยกผู้นั้นขึ้นเป็นฉกรรจ์ได้ " ¹

3.3.1.2 การปลดเกษียณคนที่ปลดชราไว้ดังนี้ " คนที่จะ
ปลดชราออกจากเป็นคนฉกรรจ์อายุ 70 ปีเป็นกำหนด " พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า " เป็นการลำบากแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินยิ่งนัก จึงทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม... ถ้าผู้ใดมีอายุถึง 60 ปี จึงปลดจากเป็นคนฉกรรจ์ เป็นคนชรา
พ้นราชการทั้งปวง " ²

¹กฎหมายรัชกาลที่ 5 ร.ศ. 118 " ประกาศกำหนดอายุบุคคลที่เป็นฉกรรจ์
แลปลดชรารัตนโกสินทรศก 118 " หน้า 119

²ก.

3.3.1.3 การเปลี่ยนแปลงมุลนายของไพร่ นอกจากนี้ทางราชการ
ยังได้แก้ไขระบบไพร่ อีกอย่างหนึ่งคือ แต่ก่อนนั้นทางราชการกำหนดให้มุลนายเป็นผู้ควบคุมไพร่
ทั้ง 3 ประเภท ไปร่เสมอกำลังเป็นบ่าวของขุนนางผู้ใด ขุนนางผู้นั้นเป็นผู้ควบคุม ไปร่หลวงอยู่
สังกัดกรมใด เจ้ากรมหรืออธิบดีกรมนั้นเป็นผู้ควบคุม ผู้ควบคุมไพร่มีภาระหน้าที่ติดตามจับตัวไพร่
เมื่อปรากฏว่าไพร่ของตนทำความผิดทางอาญา และเป็นผู้มอบตัวไพร่ให้แก่ศาลในกรณีที่ไพร่ถูก
ฟ้องร้อง การควบคุมไพร่ทำความลำบากใจแก่มุลนายบางคน เนื่องจากไม่รู้จักหน้าตาของไพร่
เพราะไพร่อยู่ต่างตำบลหรือต่างเมืองบ้าง ความประสงค์ของทางราชการที่จะให้ขุนนางควบคุม
ราษฎรอย่างใกล้ชิดจึงเป็นสิ่งที่ปฏิบัติได้ยาก และทำความลำบากใจให้แก่มุลนายของไพร่มาก
ไม่คุ้มกับประโยชน์ที่ได้ไพร่ไว้ใช้สอย¹ บางทีอาจเป็นเพราะ การร่ำร้องของพวกมุลนายที่มี
อำนาจวาสนามากก็เป็นได้ รัฐบาลจึงแก้ไขระบบไพร่ที่มีมุลนายควบคุมเปลี่ยนเป็นนาซออำเภอ
และกำนันควบคุมแทน ความสำคัญของกฎหมายแก้ไขระบบควบคุมไพร่มีดังนี้ ✕

" บรรดาตัวเลขทั้งปวง นอกจากทหารบก ทหารเรือ ไม่ว่าจะหมู่ใด
ชนิดใดก็ตามอยู่ในท้องแขวงมณฑลใด ก็ให้ยกเลขหมู่นั้น ชนิดนั้น เป็นเลขคงเมืองมณฑลนั้น เว้นแต่
ตัวเลขที่อยู่ในสี่มณฑลที่ใกล้ คือ กรุงเทพฯ กรุงเก่า นครไชยศรี ปราชญ์บุรี ให้คงเจ้าหมู่เดิม
ไว้ควบคุมอยู่ตามเดิม... ส่วนตัวเลขอยู่ในมณฑลราชบุรีนั้น ในปีนี้ให้เจ้าหมู่เดิมควบคุมอยู่ก่อน
จนสิ้นปีใหม่จึงให้ยกเป็นเลขคงเมือง ส่วนมณฑลอื่นนั้นให้ยกเป็นเลขคงเมืองไม่ ตั้งแต่วันที่
ได้ประกาศนี้ " ประกาศเมื่อวันที่ 4 สิงหาคม 2442² (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในหัวข้อ
การเปลี่ยนการควบคุมเลข)

¹ ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2325-2453 กานสังคม หน้า 354

² กฎหมายรัชกาลที่ 5 ร.ศ.118 หน้า 73

3.3.2 เปลี่ยนการเกณฑ์แรงงานเป็นเกณฑ์จ้าง

ใน พ.ศ. 2448 รัฐบาลไทยออกกฎหมาย พระราชบัญญัติลักษณะ
 เกณฑ์จ้าง ร.ศ. 119 ดังปรากฏข้อความว่า " มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระ
 ประมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศทราบทั่ว
 กันว่า ทุกวันนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ลดหย่อนการกะเกณฑ์พาหนะ และแรงงาน
 รับราชการต่าง ๆ น้อยลงกว่าแต่ก่อนเป็นอันมากแล้ว แต่การที่จะกะเกณฑ์ราษฎรช่วยราชการ
 บางอย่าง เช่น ช่วยขนสิ่งของหลวง แลส่งข้าราชการเป็นต้นกิติ เช่นควบคุมฉกรรจ์รายไปยังที่
 ว่าการในเวลาเจ้าพนักงานในท้องที่ไม่มีพอกิติ เช่นในการเก็บรังนก หรือทำนํ้ารัก ซึ่งไม่มี
 บุคคลพวกอื่นนอกจากผู้ที่เคยทำจะไคท์กิติ และราชการอื่นๆ ซึ่งจำเป็นต้องขอแรงเกณฑ์ราษฎร
 บางอย่างบางที่ช่วยทำการ จะงคเลิกเสียทีก็เขยวยังไม่ได้ แต่โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
 จะมีให้ราษฎรได้ รับความเดือดร้อน เพราะการกะเกณฑ์ราชการโดยที่จำเป็นจะต้องทำ จึง
 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติไว้สืบไปดังนี้ว่า... บรรดาพาหนะหรือราษฎร
 ที่ต้องเกณฑ์มาใช้ราชการอย่างใดๆ จะให้ค่าจ้างแก่ผู้ถูกเกณฑ์ตามสมควรถ้าผู้ถูกเกณฑ์ต้อง
 เสียส่วยหรือเงินค่าราชการจะลดเงินส่วย แลค่าราชการตามอัตราจ้างพาหนะ หรือค่าแรง
 ที่ต้องมารับราชการ ให้แทนเงินค่าจ้างก็ได้ " 1

ซึ่งกฎหมายฉบับนี้ยังไม่ได้ล้มเลิกระบบไพร่ ราษฎรก็ยังคงถูกเกณฑ์
 รับราชการไพร่อยู่ตามเคย แต่เมื่อถึงเวลาออกเดือน ทางราชการปล่อยกลับบ้านแล้วจะไม่
 เกณฑ์ไพร่ไปทำงานฟรีๆ อย่างแต่ก่อน แต่ทางราชการจะจ่ายเงินค่าจ้างให้แก่ไพร่ตาม
 พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จ้าง ราษฎรจึงไม่สู้เดือดร้อนเหมือนแต่ก่อน

ดังจะเห็นได้จากปิตักมา รัฐบาลก็ออกประกาศเพิ่มเติมพระราช
 บัญญัติลักษณะเกณฑ์จ้าง มีใจความว่า " บัดนี้พระราชประสงค์ จะให้ลดหย่อนการกะเกณฑ์แรง
 ราษฎรรับราชการให้น้อยลงอีก โดยพระราชดำริเห็นว่า ราษฎรมีความอดุสสวะประกอบการ

ทำไร่นา ค้าขาย โดยเติมกำลังทุกระดูภาคก็มี ที่เป็นคนเกียจคร้านปราศจากความอุตสาหะ ในการหาเลี้ยงชีพก็มีโดยมาก ผู้ที่มีความอุตสาหะทำเรือสวนไร่นา ค้าขาย โดยเติมกำลัง ความอุตสาหะยอมเป็นผู้มีคุณ โดยได้ประกอบการให้เกิดทรัพย์สินสมบัติเพิ่มพูนขึ้นในบ้านเมือง สมควรจะได้รับประโยชน์ยกเว้นการกะเกณฑ์ รัชราชการยิ่งกว่าผู้ที่เกียจคร้าน... ให้ข้าหลวง เทศาภิบาลมีอำนาจที่จะออกตั๋วคุมเกณฑ์จ้างให้ผู้นั้นไป... ตั๋วคุมเกณฑ์นี้ให้มีกำหนดเวลา... ตั้งแต่ 3 เดือน 6 เดือน จนปีหนึ่งเป็นอย่างมาก " 1

3:3:3 การอนุญาตให้จำหน่ายไพร่สมที่ตาย ชรา หรือพิการออกจากบัญชี

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งพระทัยที่จะ ระวังความทุกข์ยากของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินลงให้มากที่สุด แต่พระองค์ก็ได้ทำการศึกษาโดยขาด ความคิดที่รอบครอบ พระองค์ทรงใช้พระราชวิจารณ์ญาณดูอย่างถี่ถ้วนแล้วทุกประการ พระองค์ ทรงออกกฎหมายบรรเทาความทุกข์ยากของไพร่สมกำลัง ฉบับหนึ่งคือ " ประกาศที่จะหักไพร่สมตาย ชรา พิการ " มีเนื้อความบางตอนว่า " ไปร่สมรับราชการปีละเดือนๆละตำลึงกึ่ง... เป็นธรรมเนียมมาถึงปีก็ได้บอกเกณฑ์ไปตามจำนวนสีกทุกหมู่ทุกกรม ก็ไม่ให้หักชราพิการ เกณฑ์ตามจำนวนไม่ คนตาย คนชรา คนพิการก็ต้องตกลูกอยู่กับเจ้าหมู่ขุนนายสมุหนายซี คนตายใสดุที่ไม่มีบุตรภรรยา เจ้าหมู่ขุนนายสมุหนายซีก็ไปตัวเอาคนเป็นมาใช้เนื้อคนตาย คนที่ตายเจ้าหมู่ขุนนายก็ไปเรียกเก็บเอกแก่ภรรยาก็ต้องเสียค่าราชการไป กว่าจะได้สัก กลับหมายหมู่ใหม่คนที่ตาย คนที่ชรา คนพิการ จึงจะพ้นราชการไปได้... ตั้งแต่นั้นไป... ให้ไพร่สมจำหน่ายชายชราพิการได้แต่ 4 ปี ให้จำหน่ายได้ครั้งหนึ่ง " 2

¹ก. เล่ม 18 หน้า 230-231

²ก. เล่ม 9 หน้า 195

ข้อที่น่าสังเกตในประกาศฉบับนี้ คือ ความไม่ยุติธรรมของทางราชการ ที่มุ่งแต่จะเอาเงินปีละ 6 บาท จากไพร่สมโดยไม่คำนึงถึงความเดือดร้อนของราษฎรไพร่สม กำลังพิการ ซึ่งควรปลดออกจากราชการก็ไม่ปลด ไพร่สมกำลังอายุเลข 70 ปี จะต้องปลดชรา ก็ยังไม่หมดไพร่สมกำลังตายก็ไม่จำหน่ายชื่อออกจากทะเบียนชายฉกรรจ์ แต่ต้องรอไปจนกว่าจะมีการสำรวจไพร่ใหม่อีกครั้งทั่วพระราชอาณาจักร ซึ่งตามปกติ จะสำรวจกันรัชกาลละครั้ง¹

3.3.4 การขอเลิกส่วนและกำหนดอัตราเงินค่าราชการ

นอกจากการช่วยบรรเทาความทุกข์ยากของไพร่หลวงและไพร่สม ้วยประการต่างๆก็กล่าวมาแล้ว รัฐบาลยังแสดงความเห็นอกเห็นใจไพร่ส่วยด้วยยกเลิกการส่งส่วย สิ่งของและส่วยต้นไม้เงินต้นไม้ทอง เปลี่ยนเป็นให้เสียเงินค่าราชการ โดยเริ่มต้นที่มณฑลขึ้นในก่อนแล้วขยายออกไปยังมณฑลชั้นนอก จนถึงมณฑลปัตตานีเป็นอันดับสุดท้าย เมื่อ พ.ศ.2448²

พ.ศ.2444 รัฐบาลได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติเงินค่าราชการมีความสำคัญอยู่ในมาตรา 4 ซึ่งกล่าวว่า " อัตราค่าราชการใหม่มีกำหนดอย่างสูงเพียงคนหนึ่งปีละ 6 บาท " มาตรา 5 กล่าวว่า " ตั้งแต่วันที่ได้อำนาจใช้พระราชบัญญัตินี้ให้เก็บเงินค่าราชการจากบรรดาชายฉกรรจ์ซึ่งมีอายุอยู่ในระหว่าง 18 ปีจนถึง 60 ปี เว้นไว้แต่บุคคลบางจำพวกซึ่งกำหนดไว้ในมาตรา 6 " ³ นอกจากนี้ทางราชการออกประกาศเก็บเงินค่าราชการจากชายฉกรรจ์ทุกคนโดยยกเว้นไว้เฉพาะบางคนนี้ ก็เพราะว่ารัฐบาลได้เลิกเกณฑ์แรงงานราษฎรโดยไม่ให้ค่าจ้างอีกต่อไป นั่นคือ การยกเลิกระบบไพร่ซึ่งมีมาแต่โบราณเกือบหมดลงไปอย่างสิ้นเชิง

¹ ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2325-2453 คำนึงคม หน้า

353-354

² ก. หน้า 356

³ กฎหมายรัชกาลที่ 5 ร.ศ.124 หน้า 454

3.4 การวางรูปแบบการปกครองไพร่

ในคัมภีร์การปกครอง รัฐบาลไทยได้มีนโยบายในการค้ำทอน การคุกคามของชาติมหาอำนาจโดยเฉพาะอย่างยิ่งฝรั่งเศส ดังปรากฏในคำกราบบังคมทูล ของเจ้านายและข้าราชการกลุ่มหนึ่งถวายต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกี่ยวกับการปกครองแผ่นดิน¹ ดังนั้นพระองค์จึงเร่งพัฒนาประเทศเพื่อให้ทันกับการคุกคาม ของมหาอำนาจ โดยพระองค์ได้จัดรูปการปกครองแบบใหม่ดังนี้

3.4.1 การจัดการปกครองท้องถิ่นและการทำสามโนครวั

3.4.1.1 การทำสามโนครวัไพร่ ภายหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ได้ผ่านพ้นไปแล้วการคุกคามของฝรั่งเศสก็ทวีมากขึ้น ทั้งทางด้านเชิงเขตแดนและเชิงกำลังคน มีไพร่เป็นจำนวนมากได้พากันไปขอรับหนังสือเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสเพิ่มขึ้นตลอดเวลา เนื่องจาก การเรียกเก็บเงินส่วยหรือเงินค่าราชการย้อนหลัง ซึ่งเป็นนโยบายแก้ปัญหาค่าราชการค้าง ทำให้ไพร่ได้รับความลำบากจากการกดขี่ของมูลนายมาก หากไพร่ไม่หนีไปเป็นคนในบังคับไพร่ก็ หลบหนีจากการสัก เป็นคนขี้มือขาวไม่สังกัดมูลนายเป็นอันมาก² เจ้าพระยาอนรรักษ์ราชมุนี (โต) เจ้ากรมพระสุรัสวดีขณะนั้น ได้เสนอวิธีแก้ปัญหไพร่หลบหนี ดังนี้

ก. ให้เร่งทำสามโนครวัทั่วราชอาณาจักรให้เรียบร้อย แล้วจึง เลิกการสักเลิกหังไพร่หลวงไพร่สม นอกจากนี้ให้แบ่งคนออกเป็น 2 ประเภทคือ ทหารและ พลเรือน โดยให้กรมพระสุรัสวดีเป็นผู้ถือบัญชีคนทั้งหมด

ข. ให้ออกประกาศเป็นพระราชบัญญัติทั่วพระราชอาณาจักร เพื่อให้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.1.4/1 เจ้านาย และข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน ร.ศ.130

² ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ.2411-2453 หน้า 93.

สำรวจสามโนครวให้ทั่วถึง ให้เริ่มสำรวจในปี พ.ศ. 114-115 (พ.ศ. 2438-2439) ให้เสร็จ
ทั้งในกรุงและหัวเมือง

ค. บัญชีสามโนครวให้เป็นหน้าที่ของกระทรวงเมืองจัตทำบัญชี
ในกรุงเทพฯ และหัวเมืองชั้นในที่ขึ้นต่อกรมเมือง ส่วนในมณฑลต่างๆ เป็นหน้าที่ของเทศาภิบาล
มณฑล และยื่นบัญชีส่งต่อกรมพระสุรัสวดี

ง. ให้มีเงินเดือนแก่ข้าราชการ และเบี้ยเลี้ยงแก่กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน

จ. ให้เก็บเงินเสมอน้ำกิน คือเก็บเงินคนละ 4 บาท ไพร่คนใด
ไม่มีเงินเสียให้เอาตัวไปทำงานหลวง และเอาคนที่ไม่มีสังกัดไม่ได้สักเป็นไพร่หลวง¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้มีการสำรวจ
สามโนครวโดยมอบให้กรมเมืองมีหน้าที่จัดทำ แต่เนื่องจากกรมเมืองมีงานมากเกินไป จึงไม่
สามารถจะสำรวจสามโนครวให้เสร็จลงไปได้ จึงได้มีประกาศยกกรมพระสุรัสวดีมาสังกัด
กระทรวงกลาโหม เมื่อ พ.ศ. 2440²

ในด้านการจัดทำทะเบียนสามโนครวนั้น ได้เริ่มที่หมู่บ้านก่อน
การปกครองแต่เดิมของไทยก็มีหมู่บ้านตำบลอยู่แล้ว ได้มีการฟื้นฟูให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น การ
กำหนดหน้าที่รับชอบของหมู่บ้านในแนวใหม่ ได้เริ่มเป็นคราวแรกที่มณฑลนครราชสีมา ในคราวที่
สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ประจำ
มณฑล ได้จัดขึ้นโดยเลียนแบบการปกครองหมู่บ้านของอังกฤษในพม่า โดยให้หมู่บ้านโดยรอบๆ
นครราชสีมาจัดให้มีการเลือกกำนันขึ้นทำหน้าที่รักษาทะเบียนคนเกิดตาย แต่งงาน หย่าร้าง

¹ กองกฎหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ. 17/24 จับคน
ขโมยข้าวและควมเก็บเงินให้เสมอน้ำกิน เจ้าพระยานครรัตนราชมานิตกรามบังคมทูลพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 26 มกราคม 113

² เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่นๆ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 15 หน้า 155

ตลอดจนย้ายเข้าออกในหมู่บ้าน นอกจากนี้ยังมีหน้าที่ดูแลรักษาความสงบเรียบร้อยและ
 รายงานข้างคราวต่างๆ แต่การจัดการปกครองท้องถิ่น เช่นนี้ก็ไร้ผล เพราะกำนันขาดความรู้
 แต่ก็ได้เป็นต้นเค้าของการจัดการปกครองท้องถิ่นในระยะต่อมาคือ การจัดการปกครองที่ตำบล
 บางประอิน โดยหลวงเทศาภิตรวิจารณ์ (เส็ง วิริยศิริ) ปรากฏว่าวิธีการจัดการปกครอง
 ดังกล่าวได้ผลดี สามารถทำให้รู้จำนวนคนทำสามโนครัวได้ ต่อมาได้มีการร่างพระราชบัญญัติ
 การปกครองท้องถิ่น ซึ่งอาจสรุปวิธีการปกครอง ดังกล่าว ได้ดังนี้

3.4.1.2 การจัดระบบการปกครองท้องถิ่น

- ก. กำหนดให้บ้าน 6-20 บ้าน ยกเป็นหมู่บ้านหนึ่ง ให้ชาวบ้าน
 ในหมู่บ้านนั้นประชุมกัน เลือกที่เหมาะสมขึ้น เป็นผู้ใหญ่เพื่อดูแลปกครองลูกบ้านในหมู่บ้านนั้น
- ข. กำหนดให้ 10 หมู่บ้านหรือมากน้อยกว่านี้ตั้งเป็นตำบลหนึ่ง
 ให้ผู้ใหญ่บ้านของตำบลนั้น เลือกกันเองขึ้นเป็นกำนันปกครองตำบลนั้น 1 คน และกำนันเลือก
 ราษฎรเป็นสารวัตรช่วยกำนันตำบลละ 2 คน
- ค. ทุกหมู่บ้าน ทุกตำบล มีหลักปักปันเขตแดน
- ง. กำนันและผู้ใหญ่บ้านขึ้นตรงต่อผู้ว่าราชการเมือง
- จ. หลายตำบลรวมกันเป็นแขวงอำเภอหนึ่ง (เมืองขึ้นกันนับเป็น
 แขวงอำเภอเช่นกัน) กรมการแขวงประกอบด้วย นายแขวง ปลัดแขวง ยกบัตร มหาคไทย²
 จะเห็นได้ว่าการจัดปกครองท้องถิ่นเป็นการวางรูปแบบประชาธิปไตย
 ขึ้นพื้นฐานให้แก่หน่วยปกครองส่วนย่อยที่สุดของสังคมเป็นการกระจายอำนาจการปกครอง

¹สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชและพระยามหาอำมาตย์ สถาปนาเมื่อแรกสถาปนา
กระทรวงมหาดไทย หน้า 69

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 5ม.2.11/18
การปกครองท้องถิ่น ตอนที่ 1 ลักษณะการปกครองหมู่บ้านและตำบล ม.ป.ป.

การดำรงตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านและกำนัน เป็นตำแหน่งที่มีเกียรติมีผู้สมัครเป็นผู้ใหญ่บ้านกันมาก จึงนับได้ว่าการแก้ปัญหาในค่านนี้ได้ผลคือ สามารถลดปัญหาโจรผู้ร้ายและเป็นหูเป็นตาให้กับ ผู้ปกครองระดับสูงในการต้านทานการคุกคามของฝรั่งเศสได้เป็นอย่างดี

3.4.1.3 ปัญหาที่เกิดขึ้นภายหลังการจัดทำสาม โนคริวและการจัดระบบการปกครองท้องถิ่นและการแก้ไข แม้จะมีการจัดทำสาม โนคริวบ้างแล้วในบางท้องถิ่น แต่ก็ยังมีปัญหาที่เรงคว่นเกิดขึ้นในขณะนั้นคือ ปัญหาคนเข้าไปเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ทุกท้องถิ่น ทั้งมณฑลชั้นนอกและชั้นใน ทั้งนี้เนื่องมาจากผลสะท้อนของการเร่งเก็บเงินค่าราชการ หรือการเก็บส่วยย้อนหลังทำให้มูลนายกษัตริย์ไพร่มากยิ่งขึ้น อีกประการหนึ่งคือ มีข่าวมาว่าจะมีการเกณฑ์คนไปเป็นทหารประกอบนโยบายรับคนในบังคับของฝรั่งเศส ฯลฯ ทำให้คนไทยเป็นจำนวนมากได้เข้าเป็นคนในบังคับ และมีแนวโน้มจะเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงมีพระราชดำริที่จะแก้ปัญหานี้ เพื่อเป็นการผ่อนคลายภาระของไพร่สง จึงทรงดำริว่าจะลดเงินค่าราชการของไพร่หลวงที่เคยเสียคนละ 18 บาทลงมา ดังพระราชกระแสรับสั่งว่า " ฉันทเห็นว่าถึงเงินในงบประมาณจะลดลงก็ควรยิ่งนักที่จะทนเอา เพราะมีไพร่หลวงหลายหมื่นที่กำลังกินตั้งตั้งไปหาฝรั่งเศส เช่น เลขเมืองเพชรบุรี ซึ่งพระยาสุรินทร-ฤชาชัย ได้มาแจ้งความต่อเจ้าฟ้ากรมขุนนริศ ยังอยู่ได้ด้วยอาไศรยเกลี้ยกล่อมยอมให้ผ่อนผันกว่าพวกนั้นก็ร้องตรงว่า ถ้าเสีย 6 บาท แล้วก็มีความยินดีที่จะเสียเพราะฉะนั้น ถึงคิดว่าเงินจะลดลงบ้างก็ควร " ¹

ต่อจากนั้นพระองค์ได้ทรงมอบหมายให้กรมหมื่นมหิตร์ราชฤทธิย์ ร่วมกับกรมขุนนริศราชนาวีวงศ์เป็นผู้ประมาณดูว่า หากเก็บเงินไพร่หลวงคนละ 6 บาทแล้ว เงินค่าราชการที่เคยได้จะลดลงมากน้อยเพียงใดมาทูลเกล้าถวาย ต่อมาจึงได้มีประกาศพระราชบัญญัติเปลี่ยนวิธีเก็บเงินค่าราชการขุนหมื่นแลไพร่หลวง ร.ศ. 115 ออกมาโดยระบุ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ. 17/25
เรื่องประกาศพระราชบัญญัติเปลี่ยนวิธีเก็บเงินค่าราชการพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหมื่นมหิตร์ราชฤทธิย์ ม.ป.ป.

ให้ไพร่หลวงทุกประเภทเสียเงินค่าราชการคนละ 6 บาทเป็นอย่างสูง¹ จากการทำพระองค์ทรงทำเช่นนี้ ก็เพื่อที่จะดึงอำนาจทางการเงินเข้าสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ แต่มีผลสะท้อนทำให้มูลนายหาทางออกโดยกตัญญูไพร่สังกัดตนมากขึ้น อันเป็นการรักษาผลประโยชน์ของตนไว้หนทางออกของไพร่คือ การเข้าเป็นคนในบังคับต่างชาติ ซึ่งนับว่าเป็นทางออกที่เป็นอันตรายต่อความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นอันมาก เมื่อเป็นเช่นนี้วิธีผ่อนคลายภาระของไพร่ลงไปย่อมเป็นการรักษาสถาบันพระมหากษัตริย์เอาไว้ โดยการประกาศเปลี่ยนอัตราค่าเก็บเงินค่าราชการเสียใหม่

3.4.2 การเปลี่ยนการควบคุม

ผลจากการเร่งส่วยค้างหมู่ระหว่างปี 2435-2440 ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในระบบไพร่นั้นคือ การเปลี่ยนการควบคุมเสียใหม่ โดยเริ่มที่มณฑลพิษณุโลกเป็นมณฑลแรก มณฑลพิษณุโลกจะมีการเร่งรัดเงินส่วยที่ค้างเจ้าหมู่ และได้เปลี่ยนให้แขวงอำเภอและเมือง ทำหน้าที่เก็บส่วยส่งมณฑลแทนเจ้าหมู่ โดยมีใบเสร็จของทางมณฑลออกให้เพื่อแก้ปัญหาค้าราษฎรบังหลวงของมูลนาย ทำให้เก็บเงินส่วยได้มากกว่าเดิมหลายเท่า และป้องกันการรั่วไหลทางการเงินได้มาก ที่ประชุมสมุหเทศาภิบาลได้เสนอให้มีการเลิกระบบมูลนายควบคุมไพร่ โดยเปลี่ยนให้แขวงหรือท้องที่ไพร่อาศัยอยู่เป็นผู้ควบคุมแทนเพื่อสะดวกในการเก็บส่วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ และกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ เป็นผู้คิดร่วมกันหาวิธีที่จะเปลี่ยนแปลงในการควบคุมไพร่เสียใหม่ ท่านทั้งสามได้เสนอแนวคิดในการจัดการ ดังนี้²

¹ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. 2411-2453 หน้า 96

²ค. หน้า 98

ก. การจัดทำบัญชีสำมนโครวัวที่ราชอาณาจักร โดยให้อำเภอและ
กำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้รับผิดชอบทะเบียนสำมนโครวัวของคนในที่ของตน

ข. โพรที่ใดเปลี่ยนแปลงสังกัดจากมุลนายมาสังกัดแขวงท้องที่ที่ตนอยู่
แล้วให้เกณฑ์ราชการเป็น 2 ประเภทคือ คนพวกหนึ่งให้เก็บเงิน อีกพวกหนึ่งให้เป็นทหารสำหรับ
พวกที่เป็นทหารแล้วไม่ต้องเสียเงินอีกต่อไป

ค. การเปลี่ยนแปลงการควบคุมเลขนั้นจะเปลี่ยนให้เลิกให้หัวเมืองชั้นนอก
ขึ้นตรงต่ออำเภอ หรือเมืองที่ตนอยู่ ยกเว้นโพรในมณฑลชั้นในคือ กรุงเทพฯ กรุงเก่า
นครไชยศรี ปราจีนบุรี ให้อยังกองสังกัดมุลนายตามเดิมก่อน เมื่อได้ยกเลขขึ้นสังกัดกับเมือง
และอำเภอแล้วให้สมุหเทศาภิบาลมีอำนาจที่จะสั่งเลิกได้เอง และเอาคนแขนขาที่ยังไม่ได้
สักมาเป็นเลขคงเมืองทั้งหมด และเงินที่เคยได้ให้เก็บส่งพระคลังถึงแม้ว่าโพรนางหมู่อาจขาด
แคลนแรงงานบ้างก็ให้ใช้เงินจ้างเอา

ดังนั้นจึงควรมีประกาศเปลี่ยนแปลงการควบคุมเลข ร.ศ. 118 ขึ้น¹
ซึ่งเป็นวิธีการควบคุมแบบใหม่ ต่างไปจากการควบคุมคนในแบบเดิม * เพราะการควบคุม
ในแบบเดิมนั้นเป็นการปกครองคนมิใช่ปกครองท้องที่ ไม่ว่าจะบุคคลนั้นจะไปอยู่ที่ใดในพระราช
อาณาจักร มุลนายมีสิทธิจะตามไปเก็บเงินค่าราชการได้ แม้ว่าแต่เดิมมีกฎหมายห้ามโพรโยกย้าย
ที่อยู่ แต่เมื่อเวลาผ่านไปโพรก็ได้กระจัดกระจายออกไป ทำให้เกิดปัญหาต่างๆมากมาย
ดังได้กล่าวมาแล้ว การปกครองแบบใหม่จึงยึดท้องที่ที่โพรอยู่เป็นสำคัญ หากโพรจะโยกย้าย
ต้องมีการหักโอนสำมนโครวัวให้เรียบร้อย

3.4.3 การออกพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร

การออกพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ถือเป็นการปฏิรูปทางการ

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่นๆ " ประกาศเปลี่ยนแปลงการควบคุมเลข ร.ศ. 118 "
ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 17 หน้า 96

* ดูภาคผนวก ก.

ทหารซึ่งเริ่มในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้เนื่องมาจากในรัชสมัยของพระองค์สถานการณ์ทางการเมืองทั้งในและนอกประเทศอยู่ในช่วงคับขัน ทำให้ระบบการปกครอง การเศรษฐกิจ การต่างประเทศ และการป้องกันประเทศ ในสมัยก่อนหน้านี้นี้ไม่เหมาะสมและขณะนั้นสถานการณ์ต่างๆรุนแรงมาก จึงนำไปสู่การปฏิวัติทางด้านการทหารขึ้น

การดำเนินการปฏิรูปในระยะแรกเริ่มต้นจากพระบรมมหาราชวังออกไปด้วยการปลูกฝังให้บรรดาพระเจ้าอนงยาเธอ และข้าราชการผู้ใหญ่ใกล้ชิดมีความนิยมทางการทหารมีความรู้ในวิทยาการสมัยใหม่อย่างดีที่สุด โดยทรงตั้งกรมทหารมหาดเล็ก และโรงเรียนทหารมหาดเล็กขึ้น ต่อมาก็ได้ขยายสู่ประชาชนด้วยการตั้งกรมทหารแบบใหม่ตั้งกรมยุทธนาธิการขึ้นใน พ.ศ. 2434 ขึ้นเป็นกรมกลางสำหรับควบคุมดูแลกรมทหารใหม่ และตั้งโรงเรียนสอนวิชาทหารขึ้น

ซึ่งในปี พ.ศ. 2431 พระองค์ได้ออกพระราชบัญญัติทหาร นับเป็นการจัดระบบทหารให้เป็นระเบียบเรียบร้อยแน่นอนเป็นครั้งแรก และมีผลต่อไพร่ทั่วไปเพราะพระราชบัญญัติฉบับนี้ ให้อิสระแก่ไพร่ที่จะสมัครเป็นทหาร โดยได้รับเงินเดือนตลอดเวลาที่รับราชการเป็นเวลา 10 ปี ถ้าครบเกษียณอายุแล้วสมัครเป็นทหารต่อ ทางราชการก็จะเพิ่มเบี้ยหวัดขึ้นให้จากเงินเดือนตามอัตราเดิมเดือนละ 2 บาท เบี้ยหวัดจ่ายปีละครั้ง เรียกว่าเงินปี ส่วนในราชการพิเศษมีความดีความชอบก็จะได้รับรางวัลเป็นครั้งคราวไม่มีกำหนด เรียกว่าเงินรางวัล หรือเมื่อครบเกษียณอายุแล้วจะเรียกดำเนินการชีวิตเป็นฝ่ายพลเรือนก็ให้ลดพ้นจากการถูกบังคับเกณฑ์แรงงานไพร่เสียเงินค่าราชการแทนปีละ 6 บาทซึ่งเท่ากับ มีหน้าที่ต้องเข้ารับราชการปีละ 1 เดือนเท่านั้น นับเป็นการเปิดโอกาสให้พลเมืองได้เลือกทางเดินเองว่าจะจะเป็นทหารหรือจะเป็นผู้ขายให้รัฐบาลในฐานะพลเมือง¹

ต่อมาใน พ.ศ. 2446 พระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 122 โดยจัดระบบทหารให้เป็นระเบียบรัดกุมขึ้นบนพื้นฐาน—

ความคิดว่า ชายไทยทุกคนต้องเป็นทหาร พระราชบัญญัติฉบับนี้ กำหนดให้เกณฑ์ชายฉกรรจ์
ที่มีอายุ 18 ปี เข้าเป็นทหารแทนการสมัคร ซึ่งมีหลักการดังนี้

"... ชายฉกรรจ์ที่มีอายุ 18 ปี ถึง 40 ปี ทุกคนมีหน้าที่ต้องรับ
ราชการทหาร โดยแบ่งออกเป็น 4 ประเภทคือ ทหารกองประจำการ หมายถึงชายฉกรรจ์
ที่ถูกเกณฑ์เมื่ออายุ 18 ปี เข้ารับราชการในกองประจำการมีกำหนด 2 ปี โดยได้รับเงินเดือน
เบี้ยเลี้ยง เครื่องนุ่งห่มตามสมควร ตลอดเวลาที่เป็นทหารกองประจำการ เมื่อครบ 2 ปีแล้ว
จะปลดเป็นทหารกองหนุนชั้นที่ 1 เป็นเวลา 3 ปี แล้วปลดเป็นทหารกองหนุนที่ 2 อีก 10 ปี
ต่อจากนั้นจึงถือว่าหมดภาระการรับราชการทหาร ในเวลาที่ปลดเป็นทหารกองหนุนทั้ง 2 ประเภท
นี้ จะได้รับอนุญาตให้กลับไปประกอบอาชีพยังภูมิลำเนาเดิม โดยไม่ต้องเข้ารับราชการประการใด
นอกจากการเรียกระดมในยามจำเป็น และต้องเข้าฝึกซ้อมยุทธวิธีประจำปีเท่านั้น ผู้ที่ถูกเกณฑ์
เข้ารับราชการนรตามพระราชบัญญัติฉบับนี้ จะได้รับการยกเว้นไม่ต้องเสียเงินค่า
หรือเงินค่าราชการจนตลอดชีวิต สำหรับชายฉกรรจ์ที่ทางราชการไม่ต้องการเกณฑ์เข้าเป็นทหาร
ประจำการเพราะ ทหารมีจำนวนพอแก่ความต้องการแล้วนั้น เรียกว่าทหารกองเกินอัตรา
อนุญาตให้อยู่ตามภูมิลำเนาไม่ต้องเข้าประจำการ เมื่อมีเหตุจำเป็นต้องเรียกระดมเป็นครั้งคราว
หรือทหารกองประจำการขาดจำนวนลง จึงต้องเข้ารับราชการทหารกองประจำการทหารกองเกิน
อัตรานี้ตลอดเวลาที่ไม่ถูกเรียกเข้ารับราชการทหารกองประจำการต้องเสียเงินค่าราชการ
ตามอัตราที่ทางราชการกำหนด "1 พระราชบัญญัติฉบับนี้ ได้ทดลองใช้บางมณฑล เช่น มณฑลนคร
ราชสีมา มณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก และมณฑลราชบุรี ซึ่งได้ผลเป็นที่น่าพอใจมาก

และพระราชบัญญัตินี้ก็ยังทำให้ไพร่ถูกแบ่งเป็น 2 พวกอย่างชัดเจน
คือ ฝ่ายทหาร และฝ่ายพลเรือน ผู้ที่เป็นฝ่ายพลเรือนสามารถประกอบอาชีพได้โดยไม่ต้องกังวล
ใจว่าจะถูกทางราชการเกณฑ์ไปใช้ราชการ ให้เสียหายต่อการประกอบอาชีพเพียงเสียเงิน
ค่าราชการให้แก่ทางราชการเท่าที่กำหนดไว้ ส่วนผู้ที่ถูกเกณฑ์เข้ารับราชการทหารก็มีระยะเวลา

¹สมชาย หลังหมอยา ปัญหาของชาวนาและนโยบายของรัฐบาลในรัชกาลที่ 5 หน้า 89

ในการรับราชการที่สิ้นลงและแน่นอน ทั้งยังได้รับเงินเดือน อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ไม่ต้องจัดหา
ไปเองเช่นสมัยก่อน เมื่อครบกำหนด 2 ปีแล้ว ก็สามารถออกมาประกอบอาชีพได้อย่างมั่นคง
และได้รับการยกเว้นไม่ต้องเสียเงินค่าราชการตลอดชีวิตอีกด้วย

ในปี พ.ศ. 2448 พระองค์ได้โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้
"พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124" * โดยใช้ใน 4 มณฑล คือ นครราชสีมา
นครสวรรค์ พิษณุโลก และราชบุรี ซึ่งเป็นการปรับปรุงระบบการจัดระเบียบทหารให้ทันสมัย
ยิ่งขึ้นโดยเน้นถึงความจำเป็นที่ต้องมีทหาร ซึ่งผ่านการฝึกซ้อมยุทธวิธีอันทันสมัย การเกณฑ์ทหาร
จากประชาชนที่ไม่เคยได้รับการฝึกฝน ทางทหารเป็นการทันสมัยแล้ว ใจความส่วนใหญ่ของ
พระราชบัญญัติฉบับนี้คล้ายพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 122 แต่มีใจความเพิ่มเติม
บางประการ เช่น ชายฉกรรจ์ที่เป็นคนเกินอัตรา ซึ่งได้รับการปลดปล่อยเป็นกองหนุนชั้นที่ 2
ถ้าต้องถูกระดมฝึกซ้อมยุทธวิธีหรือระดมการทหารอย่างใด จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
พระราชทานเงินให้แก่ผู้ต้องระดมนั้นสำหรับเสียค่าราชการประจำปีนั้น ส่งเสริมพลเมืองให้
ประกอบการค้าขนาดใหญ่ ในรูปบริษัทโดยยกเว้นไม่เกณฑ์ ผู้อำนวยการและผู้จัดการบริษัทที่
เสียภาษีให้แก่รัฐบาลในอัตราปีละไม่ต่ำกว่าปีละ 80 บาท และเพิ่มโทษหนีทหารให้ผู้สมรู้ร่วมคิด
ให้มากขึ้น¹

การประกาศใช้พระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 นี้
มิได้ประกาศใช้ทั้งประเทศแต่มีประกาศเป็นลำดับดังนี้

พ.ศ. 2448 ประกาศใช้ที่มณฑลนครราชสีมา นครสวรรค์ พิษณุโลก
ราชบุรี

พ.ศ. 2449 ประกาศใช้ที่มณฑลกรุงเก่า นครไชยศรี

พ.ศ. 2450 ประกาศใช้ที่มณฑลปราจีน

พ.ศ. 2451 ประกาศใช้ที่มณฑลกรุงเทพ และจันทบุรี

* ฎีกาผนวก ก.

การประกาศใช้พระราชบัญญัติฉบับนี้ ได้ประสบกับอุปสรรคหลายประการ เช่น ในมณฑลราชบุรี นครสวรรค์ และพิษณุโลก มีไพร่บางกลุ่มร้องทุกข์ที่จะต้องเป็นทหาร เช่น พวกพลราชวังในมณฑลราชบุรีมีไพร่สมมาก คนในมณฑลนี้มิได้สังกัดแขวงท้องที่ทั้งหมด ทรงผ่อนผันให้ไพร่บางกรมไม่ต้องเป็นทหาร เช่น พลราชวัง กรมตำรวจ กรมมีชยา กรมพราหมณ์พิธิ ฯลฯ นอกจากนี้ในมณฑลอื่นๆ ได้ปรากฏไพร่หนีและการล่อลวงราษฎรเพื่อเอาเงินตอบแทนในการไม่ต้องเป็นทหารอีกด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชกระแสรับสั่งในเรื่องนี้ว่า

“ การเรื่องพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารนี้ เมื่อจะว่าตามจริงเป็นพระราชบัญญัติเลิกไพร่หลวงไพร่สม สังกัดพรรคมากกว่าเกณฑ์ทหาร เพราะเหตุว่าทหารไม่ได้เกณฑ์มาเป็นพร้อมกันหมด มีข้อยกเว้นไว้ในพระราชบัญญัติจึงจะป้องกันสำหรับไม่ให้ราชการกระทรวงต่างๆ เสื่อมทรามตลอดจนทุกข์สุขของทางราษฎร แลการค้าขาย... คุณมันไม่เข้าใจ เสียเลยว่าจะต้องเกณฑ์รับราชการ 2 ปี แล้วจะต้องเสียเงินค่าราชการตลอดชีวิต แต่ไม่ต้องเข้าเรือนนอกเรือน นอกจากการระดมตามพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร พุคตามพระราชบัญญัติคนไม่เข้าใจ หัวและสติปัญญาไม่พอที่จะทรงข้อความไว้ได้มาก ทำให้จึงผูกให้มันเข้าใจได้สั้นๆ ระกับการตกใจกลัวใครซักชวน ให้คิดไหลไปทางไหนก็ไหลไปได้โดยง่ายมันเกิดทางหากินได้มาก”¹

แต่ถึงจะมีอุปสรรคในเรื่องนี้บ้างก็ตาม เหตุการณ์ก็ไม่รุนแรงจนแก้ไขไม่ได้ ในที่สุดก็สามารถแก้ปัญหานี้ได้สำเร็จ โดยถือว่าการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 เป็นการประกาศยกเลิกระบบไพร่โดยสิ้นเชิง ซึ่งเป็นการให้ราษฎรทุกคนมีอิสระโดยสมบูรณ์ และนับเป็นการสิ้นสุดพันธะทางเศรษฐกิจและสังคมตามระบบไพร่

¹ปิยะฉัตร ปิตะวารณ การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่าง พ.ศ. 2411-2453 หน้า 106-107

ทั้งนี้ก็เพราะ พระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้ไพร่
ได้กลายเป็นเสรีชนซึ่งมีอิสระในการใช้แรงงานของตนได้รับความเสมอภาคในการรับใช้
ประเทศชาติ ด้วยการเป็นทหารและที่สำคัญคือเป็นการปฏิรูประบบทหารไปสู่แบบใหม่ที่ก้าวหน้า
และเป็นแนวทางทำให้ชาติเจริญในสมัยต่อมา

ผลของการยกเลิกระบบไพร่

4.1 ความทั่วไป

การเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผลสืบเนื่องมาจากการนำเอาระบบอื่นมาทำหน้าที่แทนระบบไพร่ เพื่อจุดประสงค์ในการควบคุมและจัดสรรกำลังคนมาใช้ประโยชน์ และเป็นการดำเนินนโยบายแบบค่อยเป็นค่อยไป โดยการลดเวลารับราชการของไพร่หลวง อนุญาตให้หักไพร่สมที่ตาย ชราหรือพิการ เปลี่ยนระบบการเกณฑ์แรงเป็นเกณฑ์จ้าง ยกเลิกส่วยและกำหนดอัตราเงินค่าราชการแทน จนในที่สุดก็ได้ประกาศพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 ซึ่งถือได้ว่าเป็นการยกเลิกระบบไพร่อย่างสิ้นเชิง แต่การออกพระราชบัญญัติต่างๆ ดังกล่าวมานี้มีผลบังคับใช้ต่างวาระกัน โดยการออกประกาศมาทีละฉบับเป็นขั้นตอน นอกจากนี้ยังเป็นการทดลองใช้พระราชบัญญัติในบางหมวดที่เหมาะสมไปก่อน เมื่อได้ผลตามที่คาดหมายก็จะประกาศบังคับใช้กับหมวดอื่นๆต่อไป เมื่อวิธีการต่างๆ มีผลให้ระบบไพร่ถูกริรจนไปจนหมดสิ้นก็ย่อมมีผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นอย่างแน่นอน การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้ส่งผลกระทบต่อสังคมไทยหลายประการ ทั้งด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม

4.2 ผลของการยกเลิกระบบไพร่ที่มีผลต่อการเมืองการปกครอง

ระบบไพร่เท่าที่ผ่านมาพระมหากษัตริย์ มิได้มีพระราชอำนาจเด็ดขาดในด้านการเมือง แต่ภายหลังการอสัญกรรมของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ และการถึงแก่พิราลัยของพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นบวรวิชัยชาญแล้ว ปัญหาการใช้ไพร่ในแง่ที่เป็นฐานอำนาจทางการเมืองของมูลนายก็ไม่ปรากฏอีกต่อไป ทั้งนี้ก็เพราะว่า กฎระเบียบที่ออกมาไม่เปิดโอกาสให้มูลนายหาผลประโยชน์ ทางเศรษฐกิจในการควบคุมไพร่ได้ เหตุนี้จึงเป็นการเริ่มต้นถึงอำนาจในการควบคุมหัวกำลังคนสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ให้มีความมั่นคงกว่าเดิม

ถ้าพิจารณาในแง่ของมูลนาย ซึ่งเป็นผู้เสียผลประโยชน์ในการควบคุมไพร่ เมื่อได้รับการกักกันในค้ำนผลประโยชน์ ควรจะมีปฏิกริยาตอบโต้ต่อการเปลี่ยนแปลงอย่างรุนแรง แต่ผลที่ออกมากลับตรงข้าม มีแต่บาทหมางกันกับเจ้าหน้าที่กรมพระสุรัสวดีผู้ปฏิบัติงานอย่างเข้มงวด¹ มีบัตรสนเท่ห์แสดงความไม่พอใจ การที่ไม่มีเหตุกรณ์รุนแรงใดๆ จากมูลนาย อาจจะเป็นผลมาจากวิธีการจัดการเปลี่ยนแปลงที่รอบคอบ แม้ว่าจะมีการต่อรองผลประโยชน์และมีหลักปฏิบัติที่ดี ที่ทำให้มูลนายยอมเสียผลประโยชน์ และมอบอำนาจให้กับพระมหากษัตริย์ ในที่สุดอีกทั้งมูลนายยังมีรายได้ที่พอจะชดเชยกับรายได้ที่เสียไ้จากการควบคุมไพร่มาทดแทนคือมีเงินเดือน มีโอกาสจับจองที่ดินสำหรับแสวงหาผลประโยชน์ นอกจากนี้ระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ได้เปิดโอกาสให้มูลนายมีการลงทุนได้อย่างกว้างขวางกว่าเดิม จึงทำให้มูลนายไม่รู้สึกว่าคุณเสียผลประโยชน์มากนัก

ส่วนผลที่มีต่อการปกครอง นับว่าเป็นความสำเร็จของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงสามารถแก้ปัญหาในค้ำนการปกครองได้อย่างดี ไม่ว่าจะเป็นปัญหาที่มาจาก การชิง เล็ก หรือการพิพทระหว่างมูลนายในการควบคุมไพร่ ต่อมาได้มีการทำแผนที่ปักปันเขตแดนอย่างแน่นอน และกำหนดให้ไพร่ต้องสังกัดกับท้องที่ที่ตนตั้งบ้านเรือนอยู่ ปัญหาการปกครองของไพร่ข้ามแดนจึงไม่มีอีกต่อไป ปัญหาการฟ้องผู้คนของขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ตลอดจนปัญหาการกักขังของมูลนายก็หมดไปด้วย เพราะมีกฎหมายตัดความสัมพันธ์ระหว่างไพร่กับมูลนายลงไปเสียแล้ว แต่ที่สำคัญคือ การยกเลิกระบบไพร่สามารถป้องกันปัญหาการคุกคามของชาติมหาอำนาจตะวันตกได้อย่างสำเร็จ การควบคุมกำลังของฝ่ายไทยเป็นการรวมอำนาจเข้าสู่สถาบันพระมหากษัตริย์อย่างสมบูรณ์และมั่นคง โดยเฉพาะในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระบบการควบคุมกำลังคนแบบใหม่ที่ทรงใช้ โดยการจกให้มีทะเบียนสามโนครวั ร.ศ. 128 ควบคุมกำลังคนตามภูมิลำเนาของตน ตลอดจนระเบียบการเก็บเงินค่าราชการเสียใหม่ ร.ศ. 120 และการเกณฑ์ทหารที่สามารถควบคุมกำลังคนที่มีประสิทธิภาพมากกว่าที่เคยเป็นมาอย่างมาก

1 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุดพิเศษ เล่มที่ 7

สิ่งที่เห็นได้ชัดจากการยกเลิกระบบไพร่ที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ การเกิดระบบทหารประจำการติดอาวุธสมัยใหม่ ซึ่งเป็นอาชีพต่างไปจากทหารแบบเดิม ที่ในยามปกติหรือในยามสงครามทหารและพลเรือน ไม่สามารถแยกหน้าที่กันได้ ในสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทุ่มเทงบประมาณส่วนใหญ่ที่จะบำรุงคันการ ป้องกันประเทศ จนทำให้ทหารเป็นสถาบันที่เข้มแข็ง และมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองของไทยนับแต่นั้นมาจนถึงปัจจุบันนี้ เป็นเหตุให้ตุลย์แห่งอำนาจในการปกครองของไทยต้องเสียไป ซึ่งแต่เดิมประชาชนทุกคนมีหน้าที่ป้องกันประเทศ การรักษาตุลย์อำนาจ * อยู่ที่การกระจายกำลังคนไว้กับขุนนางตำแหน่งต่างๆ เมื่อยกเลิกระบบไพร่ทำให้เกิดระบบทหารอาชีพขึ้น ทหารได้รับการฝึกอาวุธจัดตั้งเป็นหมวดหมู่ เป็นองค์กรที่เข้มแข็งที่สุด¹ สถาบันทหาร ได้มีบทบาททางการเมือง ในสมัยใดที่ทหารถูกละเลยหรือถูกกีดกันไม่ให้มีบทบาทในการเมือง ทหารมักจะก่อการปฏิวัติเสมอ รัฐบาลใดมีฐานอำนาจมาจากทหารสนับสนุน รัฐบาลนั้นย่อมมีความมั่นคงทำให้การจัดตั้งรัฐบาลในระยะบอบประชาธิปไตย ไม่อาจละเลยสถาบันทหารได้

4.3 ผลของการยกเลิกระบบไพร่ที่มีต่อเศรษฐกิจ

ในด้านเศรษฐกิจ เมื่อการยกเลิกระบบไพร่แล้วก็ไม่ได้นำผลดีแก่ไพร่ในแง่เศรษฐกิจมากนัก แม้ว่าเศรษฐกิจไทยหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงได้เปลี่ยนจากการผลิตเพื่อยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อขายแล้วก็ตาม ทั้งนี้ก็อาจเป็นเพราะว่า เรายังขาดการทำนุบำรุง ขาดเครื่องมือที่ทันสมัย ขาดความรู้ เนื่องจากไพร่แต่เดิมมักไปราชการ พอเลิก ระบบไพร่อย่างจริงจังจึงไม่สามารถปรับตัวได้ทัน แต่ถึงกระนั้นก็ได้มีการขยายพื้นที่ในการเพาะปลูกเป็นจำนวนมาก เพื่อเพิ่มผลผลิตข้าวในการส่งออกต่างประเทศ² มีการขุดคลอง

¹ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. 2411-2453 หน้า 11

²ก. หน้า 109

เพื่อการคมนาคม และใช้พื้นที่สองฝั่งคลองทำการเพาะปลูก แม้ว่าจะเปิดโอกาสให้มีการจับจองที่ดินเพื่อการเพาะปลูกบริเวณสองฝั่งคลองก็ตาม แต่ไพร่หรือสามัญชนจะมีโอกาสจับจองที่ดินเพียงใดในเมื่อบริษัทต้องการระดมทุนจากผู้ต้องการที่ดินริมฝั่งคลอง โดยการเรียกค่าจองที่ดินล่วงหน้าไร่ละ 1 บาท (จากเดิมราคาจริงไร่ละ 4 บาท) ทำให้บริษัทพอใจที่จะขายที่ดินรายใหญ่เกินกว่าร้อยละ 100 ขึ้นไปมากกว่าจะขายที่ดินผืนเล็ก ดังนั้นประชาชนทั่วไปที่ยากจนและหมดโอกาสเป็นเจ้าของที่ดินริมฝั่งคลอง¹

๙ ๑๖

จะเห็นได้ว่าสภาพของราษฎร หรือไพร่ หลังการยกเลิกไปแล้ว ไม่มีการเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐานทางเศรษฐกิจของราษฎรเลย เพราะว่าเมื่อราษฎรได้หลุดพ้นจากข้อผูกมัดในระบอบไพร่แล้ว ไพร่ต้องผูกพันกับระบบเศรษฐกิจแบบใหม่ที่ยึดทุนเป็นหลัก ผู้ประกอบอาชีพต้องมีทุนคือ เงินตรา และที่ดิน นอกจากนี้ยังต้องมีความรู้ความชำนาญในการประกอบการด้วย สิ่งเหล่านี้จึงเป็นตัวปิดกั้นโอกาสของไพร่ที่จะก้าวสู่ฐานะร่ำรวยได้ เพราะเมื่อไพร่ถูกปลดปล่อยก็กลายเป็นชาวนาที่ยากจน หรือเป็นลูกจ้าง และเป็นผู้เช่าที่ดินทำนาเสียเป็นส่วนใหญ่ และจากการเปลี่ยนแปลงในด้านการเก็บเงินค่าราชการแทนการเรียกเกณฑ์แรงงาน และการเกณฑ์แรงงานจะมีเฉพาะเกณฑ์มาเป็นทหาร ซึ่งมีการจำกัดจำนวนทหารประจำการตามความต้องการของแต่ละปี ได้รับอนุญาตให้ทำมาหากินตามภูมิลำเนาของตน เมื่อมีราชการจึงเรียกมาประจำการ² มีผลให้ผู้ชายจำนวนหนึ่งที่รับภาระเต็มที่ในฐานะทหารประจำการ ในขณะที่เดียวกับที่จำนวนคนจำนวนมากซึ่งรวมถึงผู้หญิงทั้งหมดกลายเป็นแรงงานอิสระ โดยไม่ต้องทำงานรับใช้มูลนายเป็นการส่วนตัว อันเป็นพันธะตามระบอบไพร่แบบเดิม ทำให้มูลนายเสียผลประโยชน์ในแง่ที่ว่าไม่อาจแสวงหาผลประโยชน์จากไพร่ได้อีก แต่มูลนายก็ได้รับผลประโยชน์ด้านอื่นจากทางราชการมาทดแทน เช่น เงินเดือนที่จ่ายให้ข้าราชการส่วนกลางและส่วนภูมิภาค

¹ ก. หน้า 110

² ป.ก.ศ. เล่ม 20 หน้า 307

ถึงแม้ว่าเจ้าพนักงานระดับท้องถิ่นจะยังได้รับเงินส่วนลดไม่เกินร้อยละ 5 ของเงินค่าราชการ
 ที่เก็บได้จากคนในท้องถิ่น¹ แต่การจ่ายผลตอบแทนจะผ่านทางราชการ เพราะเคยมีการกำหนด
 ว่าจะกระทำต่อเมื่อนำเงินที่เก็บได้พร้อมด้วยบัญชีส่งเรียบร้อยแล้ว จึงเท่ากับเป็นผลประโยชน์
 ที่ได้รับจากทางราชการมากกว่าเก็บผลประโยชน์จากราษฎรโดยตรง จะเห็นได้ว่าสิ่งที่แสดง
 ถึงอำนาจ หรือฐานะทางเศรษฐกิจของบุคคลได้เปลี่ยนจากกำลังคนมาเป็นอย่างอื่น เช่น เงิน
 และที่ดิน ซึ่งที่ดินนั้นเป็นปัจจัยการผลิตที่ทวีความสำคัญขึ้นในสมัยนี้ เห็นได้จากราคาที่ดินเขียบ
 สูงขึ้นอย่างรวดเร็ว*

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ
 พระราชทานที่ดินตลอดจนผลประโยชน์จากที่ดินแก่เจ้านาย และขุนนางข้าราชการแทนการ
 พระราชทานกำลังคนพร้อมกับการพระราชทานเงินเดือนให้ตามตำแหน่ง ผลประโยชน์ของ
 บรรดามูลนายจึงไม่ได้มาจากเลิกในสังกัดเป็นสำคัญ ความสัมพันธ์แบบมูลนายฉบับเล็กก็ค่อยๆ
 เปลี่ยนไปเป็นความสัมพันธ์แบบข้าราชการกับราษฎร หรือนายจ้างกับลูกจ้างแทน

การเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ที่ทำให้เกิดแรงงานอิสระนั้นมีผลต่อ
 ชีวิตของราษฎรมาก จะเห็นได้จากพันธะต่อทางราชการ ส่วนผู้หนึ่งจะได้รับการยกเว้นตามกฎหมาย
 และมีเวลาเลี้ยงชีพได้ตลอดเวลา สำหรับผู้ชายซึ่งยังคงมีพันธะต่อทางราชการนั้นไม่ได้รับการระ
 หับกโดยไม่มีการตอบแทนเช่นในอดีต การเกณฑ์แรงงานหรือสิ่งของไปใช้ในราชการที่ไม่ใช่
 ในกรณีที่กฎหมายอนุญาต จะต้องจ่ายค่าตอบแทนตามสมควรแก่ผู้ถูกเกณฑ์ ส่วนผู้ที่ถูกเกณฑ์ทหาร
 ในรูปแบบที่เป็นการเกณฑ์แรงงานในรูปแบบใหม่นั้น จะได้รับค่าตอบแทนในรูปของอาหาร

¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่นๆ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 18 หน้า 229

* เช่นที่ดินแถบฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ราคาไร่ละบาท เมื่อ พ.ศ. 2423
 พอลงปี 2447 เพิ่มเป็นไร่ละ 37.50 บาท หรือเพิ่มกว่า 30 เท่า ภายในเวลาไม่ถึง 25 ปี

เครื่องนุ่งห่มที่พัด ตลอดจนเงินเดือน หรือเบี้ยเลี้ยงจากทางราชการตลอดเวลาประจำการ ขณะเดียวกันราษฎรก็มีโอกาสเดินทางไปทำงานต่างเมืองหรือย้ายถิ่นฐานใหม่โดยเสรี จึงมีการอพยพย้ายที่ทำกินของราษฎร เช่น อพยพมาทำมาหากินในมณฑลกรุงเก่า กรุงเทพฯ ปราจีนบุรี และนครไชยศรี ซึ่งมีที่ดินอุดมสมบูรณ์ที่สุดแต่เสียอากรค่าเช่าตามจำนวนไร่ในอัตราเดียวกันกับมณฑลอื่น¹ และการอพยพมารับจ้างทำงานในภาคอีสาน

แต่อย่างไรก็ตามการเกณฑ์ทหารก็ยกเว้นบรรดามักบวช จินสุกปี ข้าราชการทั้งปวงและเจ้าพนักงานระดับท้องถิ่น ส่วนราษฎรนั้นกฎหมายกำหนดว่า เจ้านาย ตั้งแต่ชั้นหม่อมเจ้าถ้าจะเป็นทหารก็ต้องเป็นนายทหารชั้นสัญญาบัตร บังคับบัญชาพลทหารที่เกณฑ์จากราษฎรทั่วไป ผู้ที่อยู่ในชายจะได้รับการยกเว้นการเป็นทหารชั่วคราวได้แก่ นักเรียน - อุดมศึกษา ได้รับการยกเว้นจนถึงอายุ 30 ปี บุตรที่ต้องดูแลบิดามารดาทุพพลภาพได้รับการยกเว้นตลอดชีวิตของบิดามารดา และยกเว้นบิดาที่ต้องเลี้ยงดูบุตรกำพร้า หรือพี่ชายที่เลี้ยงน้องกำพร้าไปจนกว่าจะโตพอเลี้ยงตัวได้² การยกเว้นชั่วคราวนี้มีลักษณะเป็นการยกเว้นค้ำใจ ค้ำหนึ่ง เช่น บุตรที่บิดามารดาทุพพลภาพไม่ต้องเป็นทหาร แต่ถ้าไม่ใช่ผู้มีสิทธิได้รับการยกเว้น ก็ต้องมีการเสียเงินค่าราชการ ดังนั้นผู้ที่มีสิทธิได้รับการยกเว้นทั้ง 2 ค้ำใจคือ ไม่ต้องถูกเกณฑ์ และไม่ต้องเสียเงินค่าราชการ ส่วนมากเป็นพวกมูลนายเดิมกับผู้ที่เลื่อนฐานะทางสังคมโดยการ ศึกษา หรือฐานะทางเศรษฐกิจ ในขณะที่สามัญชนส่วนมากซึ่งเคยอยู่ในฐานะไพร่ยังมีพันธะ ต่อทางราชการตั้งแต่อายุ 18 ปี ถ้าไม่ถูกเกณฑ์ทหารก็ต้องเสียเงินค่าราชการทุกปี ดังนั้น การประกาศพระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ. 120 และพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 จึงเป็นการรับรองความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างเป็นทางการ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.4.5/6 รายงาน มิสเตอร์ไฮล์ เรื่องอัตรากำอากรที่ดิน (3-12 ธันวาคม 121)

² ป.ก.ศ. เล่ม 20 หน้า 307-310

4.4 ผลของการยกเลิกระบบไพร่ที่มีต่อสังคม

ในค่านสังคม ราษฎรทั่วไปมีโอกาสเลื่อนฐานะของตนมากขึ้น โดยเฉพาะทางการศึกษา หลังจากมีการยกเลิกระบบไพร่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ริ่จัดการศึกษาอย่างมีระบบ จุดมุ่งหมายของการศึกษาในระยะแรกของพระองค์ เพื่อให้ " เจ้านายตระกูลตั้งแต่ลูกฉันทันตนไป ตลอดจนถึงราษฎรที่ต่ำสุดจะได้มีโอกาสได้เล่าเรียนเสมอกันไม่ว่าเจ้าว่าขุนว่าไพร่ " ¹ แต่เนื่องจากในระยะแรกมีความต้องการคนที่มีคุณภาพมารับราชการ การตั้งโรงเรียนจึงดำเนินการเพื่อฝึกหัดคนเข้ารับราชการมากกว่า ซึ่งมีการจัดตั้งโรงเรียนนายทหารมหาดเล็ก* โรงเรียนฝึกหัดข้าราชการพลเรือน ซึ่งล้วนแต่มีนักเรียนระดับหม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ หรือขุนนางแทบทั้งสิ้น ราษฎรสามัญได้เริ่มเข้าเรียนที่โรงเรียนวัดสมทรพรหมเมื่อ พ.ศ. 2427 ต่อมาจึงได้ขยายการศึกษาไปสู่ส่วนภูมิภาค แต่การศึกษาในหมู่ราษฎรยังไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร ทั้งนี้อาจเป็นเพราะราษฎรยังไม่เห็นความจำเป็นของการศึกษา นอกจากนี้ผู้ที่จบการศึกษาแล้วยังมีค่านิยมว่า จะเป็นเสมียนมากกว่าการประกอบอาชีพส่วนตัว เพราะการเป็นเสมียนมีรายได้เดือนละ 13-20 บาท และยังมีต้องทำงานหนักอีกด้วย

อย่างไรก็ตามการจัดการศึกษาไปสู่ราษฎรก็มีส่วนช่วยเลื่อนฐานะทางสังคมให้กับไพร่ได้มาก ซึ่งเป็นผลที่ทำให้เกิดชนชั้นกลางมากขึ้น นอกจากนี้ราษฎรก็มีเสรีภาพในการประกอบอาชีพเลือกถิ่นฐานอยู่ได้ แม้ว่าโอกาสที่ราษฎรจะเลื่อนฐานะทางสังคม โดยการจัดการศึกษานี้ ยังไม่สามารถมีผลให้เห็นชัดเจนในระยะแรกก็ตาม แต่ในระยะต่อมาโอกาสเลื่อนชั้นทางสังคมของราษฎรก็มีมากขึ้นจากการศึกษา

¹ เอกสารเรื่องการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว หน้า 17-18

* ปัจจุบันคือ โรงเรียนสวนกุหลาบ

บทสรุป

ระบบไฟร์นี้มีกำเนิดในสังคมไทยเรามาช้านานแล้ว นับตั้งแต่สมัยสุโขทัยหรืออาจจะก่อนหน้านั้น ความจำเป็นในการเกิดระบบไฟร์ในระยะแรก เป็นผลมาจากการมารวมกันเป็นชุมชนของคนหมู่มาก ซึ่งได้มองเห็นถึงความจำเป็นในการที่จะต้องมีผู้ที่เข้มแข็งเป็นผู้ควบคุมและให้ความคุ้มครอง ซึ่งในที่สุดผู้ที่ให้คามคุ้มครองก็กลายเป็นมูลนายและพระมหากษัตริย์เป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญต่อไฟร์มาก

นอกจากนี้ไฟร์ยังมีฐานะแตกต่างจากพลเมืองในปัจจุบันมาก ที่สำคัญคือ ไฟร์ไม่ได้ถือว่าเป็นเจ้าของประเทศ เพราะในสมัยก่อนถือว่าประเทศและประชาชนชาวไทยหรือไฟร์ส่วนเป็นทรัพย์สินของพระมหากษัตริย์ ไฟร์จะต้องสังกัดมูลนาย ถือเป็นลูกน้องของมูลนาย คนใดคนหนึ่งจะอพยพโยกย้ายที่อยู่อาศัยไปอยู่ต่างบ้านต่างเมือง เปลี่ยนมูลนายตามอำเภอใจไม่ได้ ลักษณะการปกครองไฟร์พลเมืองในสมัยโบราณจึงถูกเรียกขานว่า การปกครองตามระบบเจ้าขุนมูลนาย จึงทำให้มีระบบไฟร์ขึ้น ซึ่งชายฉกรรจ์ที่มีอายุตั้งแต่ 18 ปีขึ้นไปต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปช่วยราชการบ้านเมือง โดยที่รัฐบาลไม่ได้จ่ายค่าเลี้ยงดูให้ และต้องทำงานตามเวลาที่รัฐกำหนด บางครั้งไฟร์ได้รับการกดขี่ทารุณ ทั้งนี้เพราะไฟร์ต้องทำงานหนัก ไฟร์มีการหลบหนีกันมาก ดังนั้นในสมัยรัตนโกสินทร์พระมหากษัตริย์ก็มีส่วนช่วยบรรเทาความเดือดร้อนของไฟร์ด้วยการลดหย่อนเวลารับราชการให้น้อยลง บางพระองค์ก็ช่วยส่งเคราะห์ไฟร์ด้วยประการต่างๆ ทำให้ไฟร์สมัยนี้คลายความเดือดร้อนลงไปเป็นลำดับ จนกระทั่งรัฐบาลตัดสินใจเลิกระบบไฟร์อย่างเด็ดขาดในปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การควบคุมไฟร์ของพระมหากษัตริย์จะเป็นหน้าที่ของมูลนาย ซึ่งได้แก่ขุนนางหรือเจ้านาย นอกจากจะดูแลความประพฤติของไฟร์ไม่ให้กระทำผิดกฎหมายแล้วยังมีหน้าที่รักษาบัญชีไฟร์ รับผิดชอบในการเกณฑ์แรงงานไฟร์ตลอดจนเก็บเงินค่าราชการหรือส่งให้พระมหากษัตริย์ แต่การควบคุมไฟร์ของมูลนายก่อให้เกิดปัญหาที่สำคัญหลายประการคือ

ก. ปัญหาการใช้ไฟร์เป็นฐานอำนาจทางการเมือง เพื่อล้มล้างพระราชอำนาจพระมหากษัตริย์ ซึ่งถือเป็นปัญหาสำคัญ

ข. ปัญหาทางเศรษฐกิจได้แก่ ความล้าหลังและขาดโอกาสที่ไฟซ์ จะสะสมทุนในทางเศรษฐกิจอันเป็นผลเนื่องจากการถูกเกณฑ์แรงงาน นอกจากนี้ก็มีการ ฉ้อราษฎร์บังหลวงของมูลนาย ซึ่งถือเป็นการทำลายผลประโยชน์ของพระมหากษัตริย์

สิ่งที่ก่อให้เกิดปัญหาดังกล่าวเหล่านี้ก็เพราะ ความไม่มีประสิทธิภาพ ในการควบคุมกำลังคนของระบบไพร่ อีกทั้งยังเป็นการเปิดโอกาสให้ไพร่มีช่องทางที่จะหลบหนี การเกณฑ์แรงงาน ซึ่งก็คล้ายกับในปัจจุบันที่มีบางกรณีการเกณฑ์ทหาร เมื่อไพร่หลบหนีก็ ทำให้รอดพ้นจากการเก็บเงินค่าราชการได้ โดยอาศัยการ เจริญของมูลนาย ส่วนการหลบหนี จากการเกณฑ์แรงงานของไพร่ทำกันหลายวิธี เช่น การหลบหนีไปซ่อนในป่า การออกบวช การขายตัวเป็นทาสการปลอมตัว และการเข้าไปเป็นคนบังคับของต่างชาติโดยเฉพาะฝรั่งเศส ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งที่น่าวิตกมาก สำหรับในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้ พระองค์ทรงศึกษาวិถีแก้ไขปัญหาคำนี้

ดังนั้นทำให้การยกเลิกระบบไพร่ จึงมีผลมาจากเหตุผลทางการเมือง ภายในประเทศโดยตรงและในขณะเดียวกัน ปัจจัยจากภายนอกก็เข้ามามีผลกระทบต่อระบบ การปกครองภายในด้วย จึงนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางสังคมครั้งยิ่งใหญ่ โดยพระราชดำริ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงดำเนินนโยบายค่อยเป็นค่อยไป โดยการ ยกเลิกการเกณฑ์แรงงานเปลี่ยนมาเป็นการเกณฑ์จ้าง เป็นการให้เงินตอบแทนในการทำงาน และสุดท้ายก็คือออกพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารมาใช้ ซึ่งถือเป็นขั้นสุดท้ายของการยกเลิก ระบบไพร่และสามารถทำได้อย่างเด็ดขาด ประเทศไทยได้มีสิ่งใหม่เกิดขึ้นนั่นคือ การมีทหาร อาชีพ ที่ถือเป็นอาชีพของประชาชนอาชีพหนึ่ง

จนกล่าวได้ว่า การยกเลิกระบบไพร่เป็นการแก้ปัญหาในด้านการ ปกครอง และเศรษฐกิจในช่วงนั้นก็เป็นที่ เห็นได้ ทั้งนี้เพื่อเป็นการวางรากฐานความเป็นอยู่ของ ประชาชนให้ดีขึ้น และเป็นการดึงอำนาจการปกครองเข้าสู่ศูนย์กลางนั่นคือ สถาบันพระมหากษัตริย์ เพราะพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้ปกครองรัฐ เป็นผู้คุมชะตากรรมของบ้านเมือง เมื่อพระ มหากษัตริย์สามารถดึงอำนาจกลับสู่พระองค์ได้ ก็ย่อมเป็นการเสริมสร้างอำนาจของพระองค์

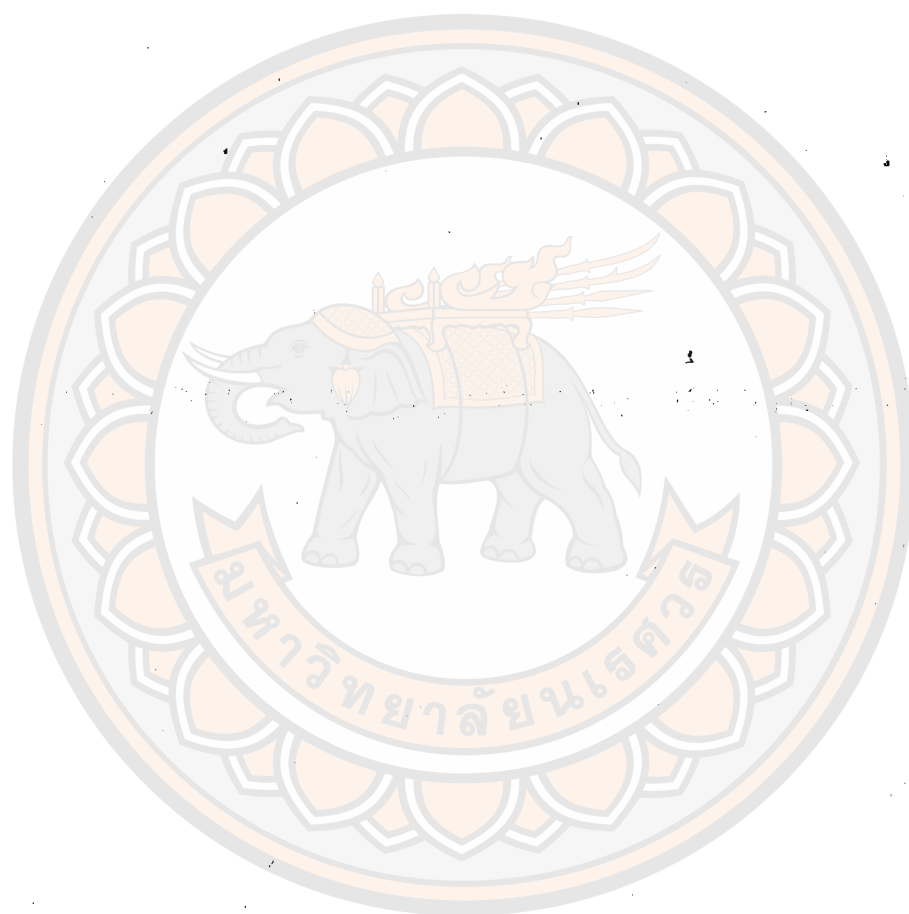
ขึ้นอย่างมาก ดังนั้นการยกเลิกระบบไพร่จึงมีส่วนช่วยให้การปกครองของไทยเข้มแข็งขึ้น และสามารถต้านทานการรุกรานของประเทศมหาอำนาจได้

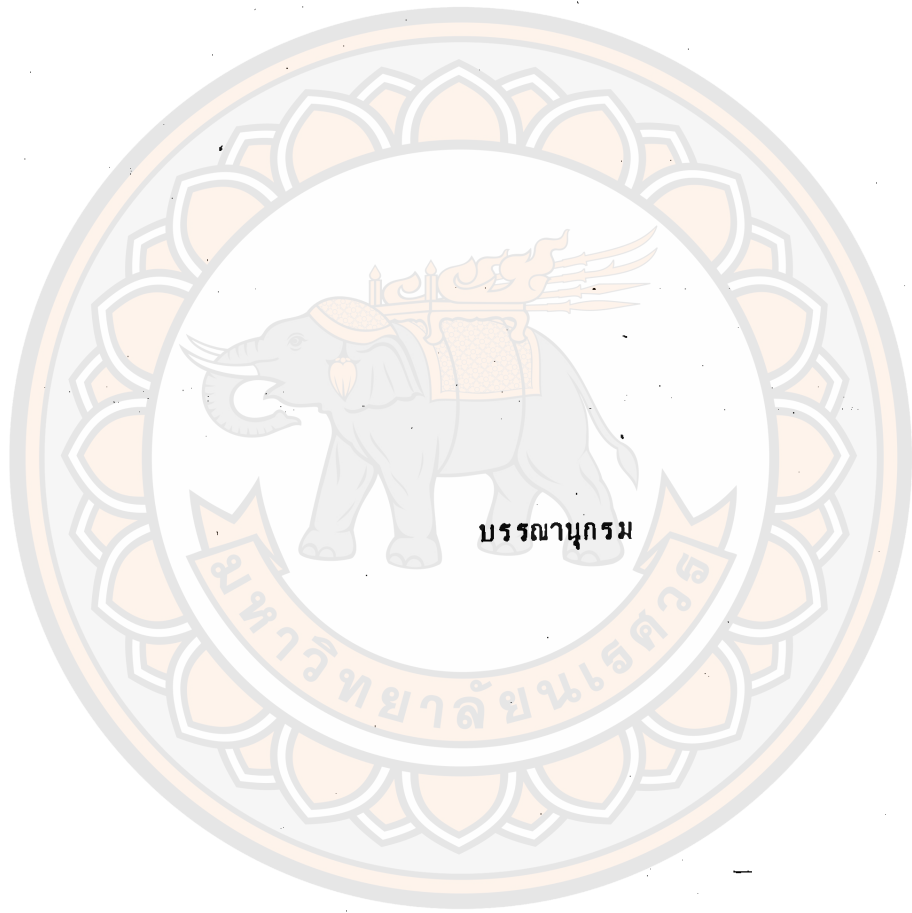
ส่วนผลของการยกเลิกระบบไพร่ที่มีต่อประชาชนในแง่การปลดปล่อยให้เป็นอิสระนั้นอาจกล่าวได้ว่า ยังไม่ได้รับผลประโยชน์ที่นำไปสู่ความมีชีวิตที่ดีกว่าเดิมมากนัก แต่เป็นเพียงการผ่อนคลายการกดขี่แรงงานลงเท่านั้น สำหรับความเป็นไพร่และมูลนาย ยังมีในระยะแรกของการยกเลิกเพราะ ไพร่ยังคงผูกพันอยู่กับสถานภาพแบบการไ้ได้รับความอุปถัมภ์ในลักษณะทางเศรษฐกิจของสังคมไทย ได้เปลี่ยนจากระบบศักดินามาเป็นระบบเสรีนิยม ดังนั้นชนชั้นที่มีทุนมากกว่าย่อมมีโอกาสมากกว่าในการเชยิบฐานะทางเศรษฐกิจ ชนชั้นปกครองยังคงมีโอกาสเป็นเจ้าของที่ดินส่วนใหญ่เหมือนเดิม เพียงแต่ขาดผลประโยชน์ในค่านแรงงานไป เพราะเดิมไม่ต้องจ่ายค่าจ้างตอบแทนแรงงานไพร่ ราษฎรส่วนใหญ่ยังคงเป็นผู้เช่า หรือถ้าเป็นเจ้าของที่ดินก็เป็นเพียงที่ดินผืนเล็กๆ แต่ก็ได้รับประโยชน์ในค่านมีโอกาสที่จะสร้างผลผลิตเพิ่มขึ้นได้ จากระบบเศรษฐกิจแบบใหม่นี้ทำให้เกิดชนชั้นใหม่คือ ชนชั้นนายทุน ที่มาจากเจ้าภคินีนทยาคารของระบบไพร่เดิม มีบทบาทเป็นนายทุนเจ้าของที่ดิน นายทุนเงินกู้ ตลอดจนเป็นพ่อค้าคนกลางในการค้าขายกับต่างประเทศในรัชกาลต่อมา

ภายหลังการยกเลิกระบบไพร่แล้วคฤษย์อำนาจในการปกครองของไทยได้เปลี่ยนไป แต่เดิมราษฎรทุกคนมีหน้าที่และมีส่วนในการรบบ้องกับประเทศ แต่หลังจากยกเลิกระบบไพร่ก็มีการเกณฑ์ทหารมาแทน และใช้ทั่วประเทศจนถึงปัจจุบัน ทหารมีการฝึกหัดอาวุธ มีหน้าที่โดยตรงในการสู้รบป้องกันประเทศเพียงอย่างเดียว จนเกิดมีอาชีพทหารอย่างเป็นทางการ และทหารก็เป็นผู้มีอำนาจในการป้องกันประเทศ ในด้านการเมืองและเป็นกำลังสำคัญของประเทศชาติ

จะว่าไปแล้วการยกเลิกระบบไพร่ กุจะมีความสำคัญยิ่งกว่าการยกเลิกระบบทาส ทั้งนี้เพราะ การยกเลิกระบบไพร่เป็นการปลดเปลื้องความทุกข์ยากของราษฎรเกือบจะทุกบ้านและทุกตำบล ทว่าราษฎรอาณัติจักรทั้งนี้เนื่องมาจากไพร่เป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศ อีกทั้งเป็นการระงับความชิงชังของราษฎรที่มีต่อรัฐบาลอีกด้วย และเป็นกาให้เสรีภาพแก่ราษฎรซึ่งได้ชื่อว่าเป็นคนไทย แต่ก็ไม่ได้เป็นคนไทยอย่างเต็มที่ ต้องมาถูกควบคุม

กคชเข้มแข็งแต่กลับมีฐานะหักเหียมพวกเจ้านายค้ำย และอีกประการหนึ่งก็เป็นภาระส่งเสริมฐานะทางเศรษฐกิจของราษฎรทุกครัวเรือนให้มีฐานะดีขึ้น ราษฎรมีเวลาทำมาหากินได้เต็มที่ และมีโอกาสหางานอื่นทำได้ตามใจชอบไม่ต้องมาผูกพันกับเจ้าขุนมูลนายมากเหมือนสมัยก่อน

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ล.3/6 พระราชดำรัสเรื่อง
แก้ไขการปกครองแผ่นดิน 24-25 เม.ย. 112

เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 3/191 สำเนาสารตราถึงหัวเมืองว่าด้วยการ
ที่จะตั้งกองสักเลข จ.ศ.1242

เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.3/188 หนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง
จ.ศ.1242

เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.31/25 หนังสือประมวลประมาณพลถึงเจ้าพระยา
มหินทรศักดิ์ เรื่อง บัญชีเลขไพร่หลวง ไพร่สม ในพระราชวัง จ.ศ.1247

เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทธิโทษ เล่มที่ 7 จ.ศ.1245-1247

เอกสารรัชกาลที่ 5 สมุทธิโทษ เล่มที่ 20 จ.ศ.1241-1242

1.2 เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

กุสุสภา กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 โรงพิมพ์กุสุสภา 2515 , 327 หน้า
" " เล่ม 4 " 2506 , 302 หน้า

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ พระบรมราโชวาทในรัชกาลที่ 5 พระราชทาน
แก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ โรงพิมพ์มหาดไทย 2504

ราชเลขากรม, กรม เรื่องวังหลวงกับวังหน้าในรัชกาลที่ 5 ม.ป.ท. ม.ป.ป.

เสถียร ลายลักษณ์และคนอื่นๆ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 4 โรงพิมพ์เดลิเมล-2478,
505 หน้า

ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 9 โรงพิมพ์เดลิเมล 2478, 361 หน้า

ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 15 โรงพิมพ์เดลิเมล 2478, 286 หน้า

เสถียร ลายลักษณ์และคนอื่นๆ ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 17 โรงพิมพ์เคลิแมล์ 2478, 635 หน้า

ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 18 โรงพิมพ์เคลิแมล์ 2478, 654 หน้า
ศรีนครินทร์วิโรฒพิชญโลก, มหาวิทยาลัย ศูนย์สุโขทัยศึกษา จารึกสุโขทัย พิชญโลก; แผนกเอกสาร
และการพิมพ์ ม.ศ.ว. พิชญโลก 2502

2. เอกสารขึ้นรอง

ขจร สุขพานิช ข้อมูลจากอดีต เคล็ดไทย 2518, 118 หน้า

จวนันทรไพโร, โรงพิมพ์สมาคมสังคมาศาสตร์ 2525, 91 หน้า

ควอว์ฟอร์ด, จอห์น (ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ แปล) เอกสารควอว์ฟอร์ด โรงพิมพ์การศาสนา
2515, 267 หน้า

ฉัตรทิพย์ นาคสุภา ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึง พ.ศ. 2484 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
2527, 667 หน้า

เฉลิม พงศ์อาจารย์ พื้นฐานอารยธรรมไทย มศว. พิชญโลก 2523, 435 หน้า

"ลักษณะไพร่" สารคดีสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี ศูนย์สุโขทัยศึกษา
มศว. พิชญโลก 2525, 325 หน้า

ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 บ้านสังคม พิมพ์ครั้งที่ 2 เรื่องศิลป์
2519, 553 หน้า

ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 บ้านเศรษฐกิจ ไทยวัฒนาพานิชย์
2523, 346 หน้า

ประวัติศาสตร์สังคมไทยสมัยโบราณก่อนศตวรรษ 25 เรื่องศิลป์ 2523, 282 หน้า

ณัฐวุฒิ สุทธิสังกราม สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์มหาบุรุษ โรงพิมพ์ศรีธรรม 2504,

คำรกราชาภาพ, สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ความทรงจำ สยามคลังศาสตร์
แห่งประเทศไทย 2504,

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 พิมพ์ครั้งที่ 4 โรงพิมพ์
บัวหลวงการพิมพ์ 2522,

นทร พันธุ์รงค์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ โรงพิมพ์พิมพ์เลข 2524, 470 หน้า
ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ระหว่าง พ.ศ.2411-2453 ปริณูนิพนธ์ มศว. ประสานมิตร 2523, 141 หน้า
พรภิรมย์ เอี่ยมธรรม "ไพร่ในสมัยอยุธยา" ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึง พ.ศ. 2485
ไทยวัฒนาพานิช 2524, 350 หน้า

เวลส์, กวอริช การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจณี สมเกียรติกุล
และยุพา ชุมจันทร์ โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษย์ศาสตร์สมาคมสังคมศาสตร์
แห่งประเทศไทย 2519, 380 หน้า

ส. พลายน้อย สารานุกรมประวัติศาสตร์ไทย บัณฑิตการพิมพ์ 2517, 508 หน้า

สมคิด ศรีสิงห์ ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ตอนต้น มศว. พิษณุโลก
2525, 622 หน้า

แสง โสภณ ประวัติดังกล่าวในรัชสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1-3 (พ.ศ.2325-2394)
สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี 2523, 265 หน้า

สมชาย หลังหมอยก ปัญหาชาวนาและนโยบายของรัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2521, 538 หน้า

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1 พระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 2 พระบาทสมเด็จพระเลิศหล้านภาลัย โรงพิมพ์คลังวิชา
ม.ป.ป.

อดิน รพีพัฒน์ สังคมไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416 พิมพ์ครั้งที่ 2
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2527, 359 หน้า

คำรจราชานุกาพ, สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ความทรงจำ สมาคมสังคมนศาสตร์
แห่งประเทศไทย 2504,

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 พิมพ์ครั้งที่ 4 โรงพิมพ์
บัวหลวงการพิมพ์ 2522,

นกร พันธุ์รงค์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ โรงพิมพ์พิมพ์เลขที่ 2524, 470 หน้า

ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ระหว่าง พ.ศ.2411-2453 ปริชญานีพันธ์ มศว. ประสานมิตร 2523, 141 หน้า

พรภิรมย์ เอี่ยมธรรม "ไพร่ในสมัยอยุธยา" ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึง พ.ศ. 2485
ไทยวัฒนาพานิช 2524, 350 หน้า

เวลส์, กวอริช การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจณี สมเกียรติกุล
และยุพา ชุมจันทร์ โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์สมาคมสังคมนศาสตร์
แห่งประเทศไทย 2519, 380 หน้า

ส. พลายน้อย สารานุกรมประวัติศาสตร์ไทย บัณฑิตการพิมพ์ 2517, 508 หน้า

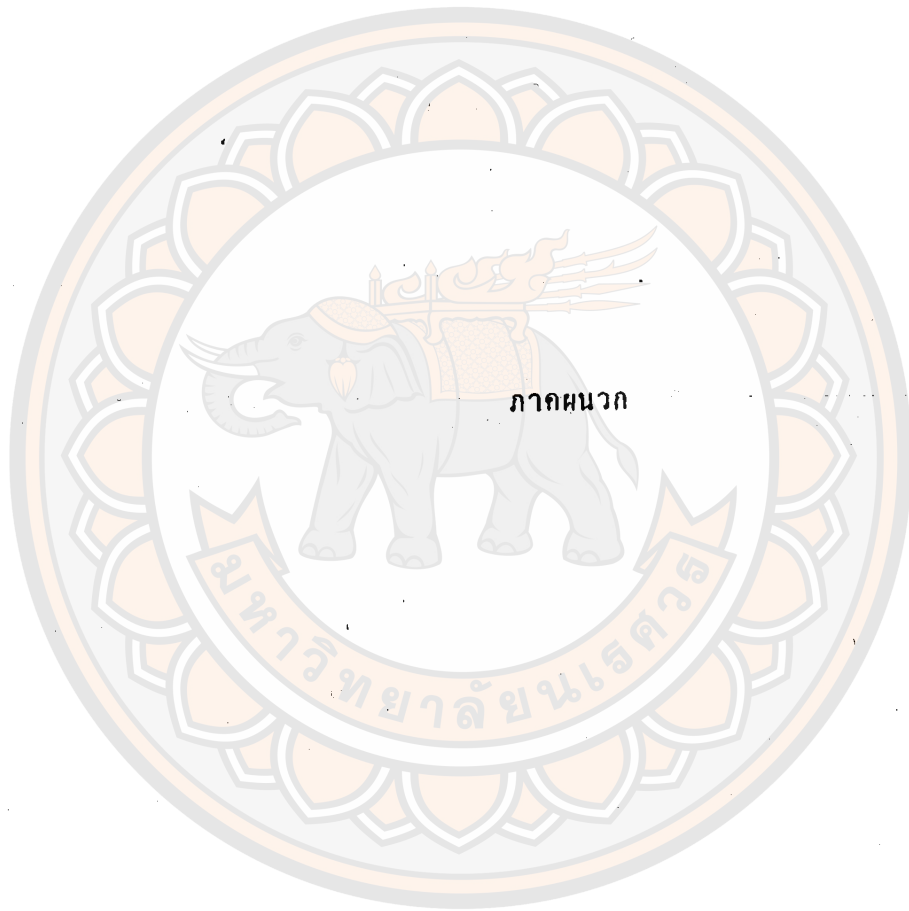
สมคิด ศรีสิงห์ ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ตอนต้น มศว. พิษณุโลก
2525, 622 หน้า

แสงโสม เกษมศรี ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1-3 (พ.ศ.2325-2394)
สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี 2523, 265 หน้า

สมชาย หลังหมอยก ปัญหาชาวนาและนโยบายของรัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานีพันธ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2521, 538 หน้า

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 1 พระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 2 พระบาทสมเด็จพระเลิศหล้านภาลัย โรงพิมพ์คลังวิชา
ม.ป.ป.

อกิน รพีพัฒน์ สังคมไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416 พิมพ์ครั้งที่ 2
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2527, 359 หน้า

ภาคผนวก ก.

ประกาศ

เปลี่ยนการควบคุมเลข

มีพระบรมราชโองการ ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า ธรรมเนียมควบคุมเลขที่เปนอนุบัตินี้ มีเจ้าหมู่ผู้หนึ่งคุมคนหลายแขวงหัวเมือง ไม่เป็นธรรมเนียมอันดีที่จะบังเกิดความเรียบร้อย เพราะที่อยู่ตัวเลขแยกย้ายไกลกัน พ้นกำลังเจ้าหมู่ผู้ดูแลให้เรียบร้อยได้ ควรจะจัดธรรมเนียมควบคุมเสียใหม่ ให้อำเภอท่านนั้นควบคุมอยู่ตามท้องแขวงที่ตำบลอยู่นั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศทราบทั่วกันว่า

บรรดาตัวเลขทั้งปวงนอกจากทหารบกเรือไม่ว่าหมู่ใดชนิดใด ถ้าอยู่ในท้องแขวงมณฑลใดก็ให้ยกเลขหุ้มนั้นชนิดนั้นเป็นเลขคงเมืองมณฑลนั้น เว้นแต่ตัวเลขที่อยู่ในมณฑลที่ไกลคือ กรุงเทพฯ กรุงเก่า นครไชยศรี ปราจีนบุรี ให้คงเจ้าหมู่เดิมไว้ควบคุมอยู่ตามเดิม ส่วนตัวเลขที่อยู่ในมณฑลราชบุรีนั้น ในปีนี้ให้เจ้าหมู่เดิมควบคุมอยู่ก่อน จนถึงปีใหม่จึงให้ยกเป็นเลขคงเมือง ส่วนมากมณฑลอื่นนั้นให้ยกเป็นเลขคงเมืองไปตั้งแต่วันที่ ได้ประกาศนี้

ประกาศมา ณ วันที่ 4 สิงหาคม รัตนโกสินทรศก 118 เป็นวันที่ 11224 ในรัชกาลปัตยุบัน

ที่มา ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่นๆ ผู้รวบรวม "ประกาศ เปลี่ยนการควบคุมเลข" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 17 หน้า 528-533

ภาคผนวก ข.

พระราชบัญญัติ

เก็บเงินค่าธรรมเนียม รตนโกสินทรศก 120

มีพระราชโองการ ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศจงทราบทั่วกันว่า การสำรวจ เก็บเงินแทนส่วย และเก็บเงินค่าธรรมเนียม และการยกเว้นไม่ต้องเสียเงินแทนส่วย และเงิน ค่าราชการยังเป็นการลำบากแก่เจ้าพนักงาน และยังไม่เป็นระเบียบเรียบร้อย ทรงพระราช คำริห์เห็นว่าสมควรจะต้องมีการแก้ไขวิธีสำรวจและเก็บเงินค่าธรรมเนียม และกำหนดขึ้นผู้ต้อง หมายยกเว้นไม่เสียเงินค่าธรรมเนียมให้เป็นการเรียบร้อยต่อไป จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราเป็นพระราชบัญญัติขึ้นไว้ให้สืบไป

มาตรา 1 พระราชบัญญัตินี้ให้เรียกว่า "พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าธรรมเนียม รตนโกสินทรศก 120" และจะใช้พระราชบัญญัตินี้ในหัวเมืองมณฑลใดเมื่อใดเมื่อใดประกาศ โฆษณาการในหนังสือราชกิจจานุเบกษาเป็นสำคัญแล้ว จึงให้ใช้พระราชบัญญัตินี้ในหัวเมืองมณฑลนั้น สืบไป

มาตรา 2 ตั้งแต่วันที่ได้ใช้พระราชบัญญัตินี้ไป บรรดากฎหมายและข้อบังคับ หรือประเพณีซึ่งได้เคยใช้ในการเก็บเงินค่าธรรมเนียมในมณฑลและเมืองใดแต่เดิมซึ่งเป็นกษัตริย์ชาว ก่อพระราชบัญญัตินี้ให้ยกเลิกเสีย ให้ใช้พระราชบัญญัตินี้ในมณฑลและเมืองนั้นแทนสืบไป

มาตรา 3 ในพระราชบัญญัตินี้คำว่า "เสนาบดี" ให้พึงเข้าใจว่า เสนาบดี ซึ่งได้บัญชากรมสรรพากรในท้องที่นั้น

คำว่า "เทศาภิบาล" ให้พึงเข้าใจว่าข้าหลวงเทศาภิบาลหรือผู้ว่าราชการเมือง

คำว่า "เจ้าพนักงาน" ให้พึงเข้าใจว่าข้าราชการที่ทำการตามพระราช

บัญญัตินี้

คำว่า "เงินค้ำราชการ" ให้พึงเข้าใจว่าบรรดาเงินเลขค้ำราชการ เงินสร้อยเลขระบาทว์ และเงินเลขอื่นๆต่างๆ ซึ่งชั้นชื่อว่าเป็นเงินค้ำราชการ เว้นไว้แต่ แรงผูกปีข้อมือเงิน

คำว่า "กฎเสนาบดี" ให้พึงเข้าใจว่าข้อบังคับที่จะให้การเป็นไปตาม พระราชบัญญัติซึ่งเสนาบดีตั้งขึ้นโดยได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต และได้ประกาศใน หนังสือราชกิจจานุเบกษาเป็นสำคัญ

มาตรา 4 อัตราเงินค้ำราชการให้มีกำหนดอย่างสูงเพียงคนหนึ่งปีละ 6 บาท มิให้เกิดอัตรานี้ แต่ที่ใดถ้าเสนาบดีสมควรจะเก็บลดลงเท่าใดก็ดี หรือที่ใดยังเก็บ โดยอัตราต่ำอยู่ เห็นสมควรจะขึ้นอัตราก็ดี เมื่อได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตประกาศ ในหนังสือราชกิจจานุเบกษาแล้ว ให้มีอำนาจที่จะแก้ไขเปลี่ยนแปลงอัตราเงินค้ำราชการ... ในที่อื่นๆได้

มาตรา 5 ตั้งแต่วันที่ได้อำนาจพระราชบัญญัติให้เก็บเงินค้ำราชการจาก บรรดาชายฉกรรจ์ ซึ่งมีอายุระหว่าง 18 ปี จนถึง 60 ปี เว้นไว้แต่บุคคลบางจำพวกซึ่ง กำหนดไว้ในมาตรา 6 ต่อไปนี้

มาตรา 6 ชายฉกรรจ์ซึ่งควรยกเว้นไม่ต้องให้เสียค้ำราชการนั้นคือ บุคคลในจำพวกเหล่านี้ คือ

1. ราชินิกุล
2. ข้าราชการที่รับพระราชทานเบี้ยหวัดเงินเดือนหรือเงินบำนาญ
3. ข้าราชการที่พระราชทานสัญญาบัตร หรือประทวนตราเสนาบดี

ทั้งโดยพระบรมราชานุญาต

4. กำนันผู้ใหญ่บ้าน และ สารวัคกำนัน
5. ทหารบก ทหารเรือที่ประจำราชการ หรือปลดจากราชการแล้ว
6. ผู้ซึ่งไต่บริจาททรัพย์ช่วยราชการในปีนั้นเกิดอัตราเงินค้ำราชการ

ที่จะต้องเสียอยู่แล้ว

7. ผู้ที่ได้รับมาตราภูมิคุ้มค้ำราชการ

8. ภิกษุสามเณร นักบวช และปะชวา
9. นักเรียนที่สอบวิชาไค้ชั้นประโยค 1 ยกปี 1 สอบได้ประโยค 2 ยกอีกปี
10. ผู้ที่มีบุตรเสียค่าราชการ 3 คนแล้ว
11. ผู้ที่อพยพแรกมาตั้งภูมิลำเนาในปีแรก
12. คนพิการทุพพลภาพที่ไม่สามารถจะประกอบการหาเลี้ยงชีพได้เอง
13. คนจำนวนอื่นซึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้ยกเว้นโดยเฉพาะในที่แห่งใดแห่งหนึ่ง
14. จีนและบุตร จีนหลานจีนที่เสียเงินค่าแรงผูกปี ตามพระราชบัญญัติ

ลักษณะผูกปีจีน ร.ศ. 119

มาตรา 7 ทาสทั้งปวงนั้นให้แยกออกเป็นสองจำพวกคือ 1. ถ้าทาสรับใช้ส่วย
การงานอยู่ภายในบ้านเรือนนายเงินให้นายเงินเสียแทน 2. ทาสซึ่งผูกคอกเบี้ยหรือทาสที่
ไม่ได้รับใช้ส่วยการงานอยู่ภายในบ้านเรือนนายเงิน ให้ตัวทาสเสียเอง

มาตรา 8 ถ้าชวยฉกรรจ์คนใดซึ่งสมถวรจะต้องเสียเงินค่าราชการ
แต่เป็นคนอนาถาไม่มีเงินจะเสียค่าราชการได้ ให้เทศบาลให้ผู้นั้นรับทำราชการของหลวง
กำหนดไม่เกิน 30 วัน แต่ในระหว่างนั้นให้ผู้ว่าราชการเมืองจ่ายอาหารของหลวงเลี้ยง
ถ้าให้กินอาหารของตนเองให้ใช้ไม่เกิน 15 วัน และในการที่จ่ายให้ทางหลวงนั้นให้
เทศบาลที่ส่วนดูแลก่อน ถ้าเห็นว่าคนๆนั้นเป็นคนอนาถาจริงถึงให้เอาไว้ทำการหลวง
ถ้าได้ส่วนใดก็ความว่าไม่ใช่เป็นคนอนาถามีเงินพอจะเสียค่าเงินค่าราชการได้ ถ้าให้
บังคับให้เสียเงินค่าราชการอย่ายอมให้ทำการหลวง เช่นคนอนาถา

มาตรา 9 ตั้งแต่วันที่ 1 เมษายน ปีใหม่เขตนัน และต่อไปถ้าชายฉกรรจ์
คนใดซึ่งสมถวร จะต้องเสียเงินค่าราชการตามพระราชบัญญัตินี้ มีความประสงค์จะไปจากท้องที่
อำเภอซึ่งตนตั้งบ้านเรือนด้วยกิจประการใด ให้มาขอรับใบเสร็จและเสียเงินค่าราชการต่อ
กรมการอำเภอเจ้าของท้องที่ และให้นายอำเภอออกไปเสร็จลงชื่อประทับตราเก็บเงิน
ค่าราชการให้แก่ผู้นั้นไป และใบเสร็จซึ่งนายอำเภอได้ ออกขึ้นนี้ให้ถือว่าเป็นใบเสร็จลงชื่อ
ประทับตราเก็บเงินค่าราชการให้แก่ผู้นั้นไป และใบเสร็จซึ่งนายอำเภอได้ออกไปเช่นนี้ให้ถือ
ว่าเป็นใบเสร็จซึ่งได้ออกโดยถูกต้องตามพระราชบัญญัตินี้ ถ้าผู้ใดไม่ประพฤติตามความในมาตรานี้

และเมื่อถึงกำหนดเก็บเงินค่าราชการเจ้าพนักงานไปเก็บไม่ได้เงิน ผู้นั้นระวางโทษฐานไม่มา
เสียเงินตามกำหนด ตามความที่ว่าไว้ในมาตรา 14 นั้น

มาตรา 10 ผู้ใดยังไม่ได้เสียเงินค่าราชการตามจำนวนปี ซึ่ง
สมควรจะต้องเสียในท้องที่ภูมิลำเนาที่อยู่ และไปอยู่ในท้องที่อื่นในเวลาที่จะเก็บเงินค่าราชการ
ก็ให้เจ้าพนักงานในท้องที่ที่ไปอยู่เก็บเงินค่าราชการจากผู้นั้น และให้ใบเสร็จเป็นสำคัญ
เหมือนกับผู้ที่อยู่ในท้องที่อื่นนั้น และเมื่อผู้นั้นได้กลับไปภูมิลำเนาให้เอาใบเสร็จนั้นส่งแผนก
เงินค่าราชการที่ตนจะต้องเสีย เปลี่ยนใบเสร็จใหม่ในภูมิลำเนาของตนได้ แต่ถ้าใบเสร็จ
จำนวนเงินต่ำกว่าที่ตนจะต้องเสีย ต้องเสียเงินเพิ่มขึ้นจนครบตามจำนวน

มาตรา 11 ตั้งแต่วันที่ได้ออกพระราชบัญญัตินี้เป็นต้นไป บรรดา
เงินค่าราชการ ซึ่งจะต้องเสียตามพระราชบัญญัตินี้ เจ้าพนักงานได้จัดเก็บเรียบร้อยแล้ว
ก่อนวันที่ได้ออกพระราชบัญญัตินี้ ให้ถือว่าได้เก็บเงินนั้นถูกต้องด้วยพระราชบัญญัตินี้

มาตรา 12 ให้ผู้ใหญ่บ้านเป็นเจ้าพนักงานสำรวจบรรดาชายฉกรรจ์
ซึ่งสมควรต้องเสียเงินค่าราชการตามพระราชบัญญัตินี้ แต่ถ้าผู้ใหญ่บ้านคนใดไม่สามารถที่จะทำการ
สำรวจได้โดยตลอด ให้เทศบาลจัดการให้ผู้อื่นที่ควรทำการสำรวจได้ ทำการสำรวจแทน
ผู้ใหญ่บ้านนั้นต่อไป

มาตรา 13 ถ้าผู้ใดสมควรเสียเงินค่าราชการ และไม่มาเสียตาม
กำหนดไว้ในกฎเสนาบดีแล้วนั้นให้ถือว่าเงินพระราชทรัพย์ หลวงยังงกงค้างอยู่แก่ผู้นั้น ตั้งแต่วันนั้น
ต่อไป

มาตรา 14 ถ้าผู้ใดสมควรจะต้องเสียเงินค่าราชการ และไม่มา
เสียเงินตามกำหนดให้กรมการอำเภอมีอำนาจที่จะเกาะกุมมาบังคับให้เสียเงินค่าราชการ
ด้วยประการใดประการหนึ่งในสองประการนี้ คือ

1. ให้ยึดทรัพย์สินสมบัติของผู้ซึ่งเงินค่าราชการค้าง ชายทอกตลาดพอ
สมควรแก่จำนวนเงินที่ค้าง และค่าใช้สอยในการขายทอกตลาดนั้น หรือ

2. เอาตัวผู้ซึ่งไม่ชำระเงินค่าราชการที่ค้างให้ทำการโยธา
เอาแรงไปพัฒนาเงินค่าราชการอย่างคนอนาถาที่ได้ว่ามาในมาตรา 8

มาตรา 15 เมื่อเจ้าพนักงานไต่คดีทรัพย์สินของผู้ซึ่งเงินค่าราชการ
ค้าง และขายทอดตลาดทรัพย์สินผู้มีเงินน้อยกว่าเท่าใด ให้หักใช้แทนเงินค่าจ้างเสียก่อนจนครบ
และเหลือนอกนั้นให้คืนให้แก่เจ้าของรับไป

มาตรา 16 ในการจ่ายส่วนลคให้แก่ผู้ใหญ่บ้าน หรือเจ้าพนักงาน
ผู้กระทำการสำรวจและเก็บเงินค่าราชการตามพระราชบัญญัตินี้ให้จ่าย ให้เป็นอัตราตามที่
เสนาบดีกำหนดสำหรับเมืองหนึ่งเมืองใดเท่าใด แต่คงไม่เกินกว่าอัตราร้อยละ 5 ในจำนวนเงิน
ที่เก็บได้เป็นส่วนลคของผู้ใหญ่บ้าน หรือผู้ที่ไต่ทำการตรวจเก็บเงินค่าราชการแทนผู้ใหญ่บ้านที่ไม่
สามารถจะทำไต่คั่งว่าในมาตรา 12 นั้น

มาตรา 17 ให้เสนาบดีมีอำนาจที่จะตั้งกฎข้อบังคับเป็นครั้งเช่นคราว
เพื่อจัดให้เป็นไปตามพระราชบัญญัตินี้ และกฎเสนาบดีนั้นเมื่อได้ลงในหนังสือราชกิจจานุเบกษา
เป็นสำคัญแล้ว ให้ถือเป็นส่วนหนึ่งในพระราชบัญญัตินี้

มาตรา 18 ให้เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ซึ่งไต่บัญชาการ
กรมสรรพากรนอก มีอำนาจหน้าที่ที่จะรักษาการให้เป็นไปตามพระราชบัญญัตินี้ ในท้องที่ซึ่งบังคับ
บัญชานั้น

ประกาศมาณ วันที่ 9 มกราคม รตนโคสินทร์ศก 120 เป็นวันที่
12 112 ในรัชกาลปัจจุบันนี้

ที่มา ร.ศ.ท. เสถียร ลายลักษณ์และคนอื่นๆรวบรวม "พระราช
บัญญัติเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ.120" ประชุมกฎหมายประจำศก
เล่มที่ 18 หน้า 224-230

ภาคผนวก ก

พระราชบัญญัติ

ลักษณะเกณฑ์ทหาร รัตนโกสินทร์ศก 124

พระราชปรารภ

มีพระบรมราชโองการ ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศทั่วกันว่า การปกครองอาณาจักรทั่วทุก ประเทศจำเป็นต้องมีกำลังพลทหารไว้สำหรับป้องกันชาติศัตรูที่จะพึงมีมาทั้งภายในและภายนอก เพราะฉะนั้นทั่วทุกประเทศทั่วกันตั้งแต่โบราณสมัยสืบมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ และกวีวิธีการเกณฑ์ กำลังทหารในพระราชอาณาจักรสยามนี้ ตามพระราชประเพณีมีกฎหมายสืบมาแต่โบราณว่า บรรดาพลเมืองที่เป็นชาย เมื่ออายุถึงฉกรรจ์แล้วทุกคน จะต้องมาลงทะเบียนหมายหมู่เข้าสังกัด หมวดกอง กรมรับราชการตามหน้าที่ มีข้าราชการเป็นเจ้านายกองควบคุม เมื่อมีการทัพศึก กรมใดก็ต้องเกณฑ์เจ้านายกองไปควบคุมไพร่พลในกรมนั้นๆ ไปราชการทัพศึก ในเวลาปกติ ไพร่พลต้องมีเวรพลกันเข้ามาอยู่ราชการคนหนึ่งปีละ 3 เดือน นอกจากเวลาเรียกกระคมเข้ามา รับราชการจรเป็นครั้งคราว จนแก่ชราอายุกว่า 60 ปี ไพร่พลจึงจะไต่ปลัดจากหน้าที่ราชการ ประเพณีมีมาแต่เดิมดังนี้ เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เริ่มฝึกหัดจัดระเบียบตามแบบวิธียุทธ อย่างใหม่ ได้โปรดให้ยกทะเบียนไพร่พลบางกรมให้มาฝึกหัดจัดเป็นทหารอย่างใหม่ แต่ก็ถึง เกณฑ์คนเหล่านั้นด้วยวิธีเดิม เป็นแต่เปลี่ยนแปลงบ้างเล็กน้อยไพร่พลในกรมและกองอื่นๆ ซึ่งไม่ ต้องฝึกหัดเป็นทหารอย่างใหม่ ก็คงลงทะเบียนและรับราชการตามแบบเก่าสืบมา

เพราะเหตุที่ไพร่พลอันมีในสังกัดในบางกรมต้องฝึกหัด แต่ในบางกรม ไม่ต้องฝึกหัด และเพราะเหตุที่รัฐบาลเมื่อไม่ต้องการตัวคนมารับราชการ โดยยอมให้ไพร่พล เสียเงินแทนแรงรับราชการได้ จึงพาให้แลเห็นเหมือนหนึ่งว่าไพร่พลพวกหนึ่งต้องรับราชการ ทหาร แต่อีกพวกหนึ่งเป็นเลขไม่ต้องรับราชการทหาร อันที่จริงไพร่พลทั้งปวงย่อมอยู่ในกฎหมาย และวิธีเกณฑ์ทหารซึ่งมีสืบมาแต่โบราณอย่างเดียวกัน มิได้คงเว้นเลิกถอนวิธีอันนี้เลย

ทรงพระราชดำริว่า ในบัดนี้บัดนี้ถ้ามีราชการที่จะต้องใช้กำลังทหาร
 ยกเป็นตัวอย่างดังเช่น ที่ต้องส่งกำลังไปปราบผีบุญที่ก่อการจลาจลในมณฑลอิสานเมื่อ ร.ศ. 120
 และปราบปรามพวกผู้ร้ายที่ก่อการจลาจลในมณฑลพายัพเมื่อ ร.ศ. 121 เป็นต้น ที่จะกะเกณฑ์
 เลขที่ไม่ได้ฝึกหัดเข้ากองทัพอ ให้เจ้าหมื่นนายหมวดควบคุมไปทำการรบพุ่งอย่างแต่ก่อนย่อมเป็นการ
 ไม่สมควรแก่เวลาเสียแล้ว ต้องเอาไพร่พลใช้แต่กำลังทหารที่ได้ฝึกหัดจัดแบบแผนตามวิธียุทธ
 ในเวลาบัดนี้ เพราะฉะนั้น ในบัดนี้บัดนี้ว่าไพร่พลที่ได้ฝึกหัดไม่มีประโยชน์และไม่เป็นกำลังแก่
 ราชการทหารตรงตามความมุ่งหมายของประเพณีแต่เดิมเสียแล้ว ใช้แต่เท่านั้นราชการทหาร
 ไปตกหนักอยู่ที่ไพร่พล บางกรณีที่ถูกกะเกณฑ์เข้าฝึกหัดเช่นนี้ เชื่อว่าไม่เป็นยุติธรรมจึงเป็นการ
 สมควรและจำเป็นที่จะต้องแก้ไขพระราชบัญญัติจัดการเกณฑ์ทหารให้แบบแผนอันสมควรแก่
 บัดนี้บัดนี้บัดนี้และให้เป็นยุติธรรมโดยให้ไพร่พลทั้งหลายมีหน้าที่รับราชการเสมอกันกันแล้ว
 หนักเบาแรงโทษมีกำหนดเวลาที่จำเป็นต้องรับราชการน้อยลงกว่าแต่ก่อน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
 ให้ตราพระราชบัญญัติไว้สืบไปดังนี้ว่า

หมวดที่ 1

ว่าด้วยนามและการใช้พระราชบัญญัติ

มาตรา 1 พระราชบัญญัตินี้ให้เรียกว่า พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร "รัตนโกสินทรศก 124"

มาตรา 2 พระราชบัญญัตินี้จะโปรดเกล้าฯ ให้ใช้ในหัวเมืองมณฑลสิบค เมื่อใด จะได้โปรดเกล้าฯ ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษาเป็นสำคัญ

มาตรา 3 พระราชบัญญัตินี้จะออกกฎหมายซึ่งได้มีมาแล้ว บทใดมีข้อขัดขวาง ต่อพระราชบัญญัตินี้ ให้ยกเลิกพระราชกำหนดกฎหมายบทนั้นเสีย เว้นแต่พระราชกำหนดกฎหมาย เดิมที่สำหรับใช้ในเวลามีศึกสงครามนั้น ให้ตั้งเข้าว่าพระราชบัญญัตินี้มิได้ลบล้างด้วยประการใด

หมวดที่ 2

ว่าด้วยกำหนดอายุคนรับราชการทหาร

มาตรา 4 บรรดาชายฉกรรจ์นอกจากจำพวกต่างๆ ที่ไต่ยกเว้น ตามพระราชบัญญัตินี้เมื่อมีอายุตั้งแต่ครบ 18 ปีบริบูรณ์แล้วมีหน้าที่ต้องเข้ารับราชการทหาร

ตามกำหนดเวลาที่ว่าไว้ในพระราชบัญญัตินี้ทุกคน

มาตรา 5 ชายฉกรรจ์ที่มีอายุพ้น 40 ปีแล้ว ไม่ต้องมีหน้าที่
รับราชการทหารตามพระราชบัญญัตินี้

หมวดที่ 3

ว่าด้วยกำหนดเวลารับราชการทหาร

มาตรา 6 ราชการทหารนั้น จำแนกเป็น 4 ประเภท คือ

1. กองประจำการ
2. กองเกินอัตรา
3. กองหนุนชั้นที่ 1
4. กองหนุนชั้นที่ 2

มาตรา 7 ชายฉกรรจ์ที่มีอายุตั้งแต่ครบอายุ 18 ปี โห้มีหน้าที่รับ
ราชการในกองประจำการมีกำหนด 2 ปี แล้วปลดไปเป็ชกองหนุนชั้นที่ 1 กำหนด 5 ปี แล้วปลด
ไปอยู่ในกองหนุนชั้นที่ 2 กำหนด 10 ปี เป็ชหมทหน้าที่รับราชการทหารตามพระราชบัญญัตินี้

มาตรา 8 ทหารกองประจำการนั้น ต้องมีหน้าที่อยู่ประจำราชการ
ทหารได้รับพระราชทานเงินเดือนเบี้ยเลี้ยง และเครื่องนุ่งห่มใช้สอยสำหรับตัวตามสมควร
ตลอดเวลาที่อยู่ในกองประจำการนั้น

ทหารกองหนุนชั้นที่ 1 อนุญาตให้ไปอยู่ตามภูมิลำเนาของตน ไม่ต้องอยู่
ประจำกองทหารค้อมีราชการหรือมีการระคม จึงต้องมารับราชการเป็นฉกรรวั แต่เวลาปกติ
มีหน้าที่เข้าฝึกซ้อมวิธิยุทธปี 1 ไม่เกิน 2 เดือน

ทหารกองหนุนชั้นที่ 2 อนุญาตให้ไปอยู่ตามภูมิลำเนาของตน ไม่ต้องอยู่
ประจำกองทหารเวลามีราชการหรือมีการระคม ค้อมองหนุนชั้นที่ 1 ไม่พอราชการ จึงจะเรียก
กองหนุนชั้นที่ 2 เข้ามารับราชการ แต่เวลาปกติมีหน้าที่ฝึกซ้อมวิธิยุทธปี 1 ไม่เกิน 15 วัน

มาตรา 9 บรรดาผู้ซึ่งได้รับราชการทหารในกองประจำการแล้ว
และในระหว่างที่รับราชการอยู่ตามลำดับ และตามความในมาตรา 6 และ 7 นั้น ไม่ให้

ต้องเสียค่าราชการอย่างไร และผู้ที่ได้รับราชการทหารเต็มตามพระราชบัญญัตินี้ กล่าวคือได้รับราชการในกองประจำการ 2 ปี ได้รับราชการในกองหนุนชั้นที่ 1 ครบ 5 ปี และได้รับราชการในกองหนุนชั้นที่ 2 ครบ 10 ปีแล้ว แต่นั้นไปทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ผู้นั้นพ้นจากที่จะต้องเสียเงินค่าราชการอย่างไร จนตลอดเวลา

มาตรา 10 คนกองเกินตามอัตราตามประเภทที่ 2 นั้น คือ คนที่อายุครบสมควรจะเข้ารับราชการในกองประจำการ แต่จำนวนในกองประจำการครบเสียแล้วคนเหลือนั้นให้สังกัดไว้ในกองเกินอัตราที่กำหนด 7 ปี แล้วปลดไปเป็นกองหนุนชั้นที่ 2

มาตรา 11 ทหารกองเกินอัตรานี้ อนุญาตให้ไปอยู่ตามภูมิลำเนา ไม่ต้องอยู่ประจำรับราชการ เมื่อมีราชการหรือการระดม จึงต้องเข้ามารับราชการเป็นครั้งคราว เวลาปกติมีหน้าที่เข้าฝึกซ้อมวิธียุทธปี 1 ไม่นเกิน 2 เดือน และต้องเข้ามารับราชการแทนทหารกองประจำการเมื่อขาดจำนวนลงนั้นด้วย ถ้าต้องเข้ารับราชการกองประจำการเมื่อใดแล้วให้เป็นอย่างไร เทียบกับทหารกองประจำการทุกประการ

หมวดที่ 4

ว่าด้วยการยกเว้นราชการทหาร

มาตรา 13 บุคคลบางจำพวกซึ่งแจ้งอยู่ในข้อต่อไปนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเว้นชั่วคราว ไม่ต้องมีหน้าที่รับราชการทหารตามพระราชบัญญัตินี้ในระหว่างที่ยกเว้นนั้นคือ

1. พระภิกษุ สามเณร ธรรมและนักบวชชกเว้นตลอดเวลาบวช
2. นักเรียนวิชาซึ่งรัฐบาลได้กำหนดว่าเป็นวิชาชั้นอุดมศึกษา ชกเว้นตลอดเวลาเรียนภายในอายุ 30 ปี
3. ข้าราชการพลเรือนที่มีตำแหน่งรับพระราชทานเบี้ยหวัดเงินเดือน ชกเว้นตลอดเวลามีตำแหน่งที่ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดเงินเดือน
4. เจ้าหน้าที่ปกครองท้องถิ่นตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องถิ่น รศ. 116 ชกเว้นตลอดเวลาที่มีตำแหน่งรับราชการอยู่นั้น

5. บุคคลที่ต้องปฏิบัติบิดาหรือมารดาผู้ทุพลภาพยกเว้นตลอดเวลาที่ปฏิบัติบิดาหรือมารดา แต่ต้องมีบุตรหลายคนด้วยกันให้บิดาหรือมารดาผู้ทุพลภาพนั้นเลือกไว้ปฏิบัติได้ 1 คน ถ้าทุพลภาพทั้ง 2 คน ให้เลือกไว้ได้คนละคน

6. บิดาหรือมารดา ซึ่งมีบุตรต้องเข้ารับราชการทหารประจำอยู่ในคราวใด ๆ ซึ่งต้องประจำการอยู่ถึง 3 คนแล้ว เมื่อมีบุตรที่จะต้องเข้ารับราชการอีกในระหว่างนั้น ให้ยกให้อยู่ปฏิบัติบิดามารดาคน 1 แล้วแต่บิดามารดาจะเลือกให้ยกเว้นบุตรคนใด

7. บิดาที่ต้องเลี้ยงบุตรอื่นเป็นกำพร้า หรือที่ชายที่ต้องเลี้ยงน้องอื่นเป็นกำพร้าบิดามารดา ซึ่งเด็กกำพร้านั้นยังไม่สามารถจะเลี้ยงตัวเองได้ ยกเว้นตลอดเวลากว่าจะไม่จำเป็นต้องเลี้ยงบุตรหรือน้อง คือถ้าบุตรหรือน้องกำพร้านั้นเป็นชายยกเว้นให้จนอายุ 18 ปี ถ้าเป็นหญิงยกเว้นจนมีสามีแล้วยังไม่มีสามียกเว้นให้จนอายุ 21 ปี แต่ถ้าบิดาหรือพี่ซึ่งจะต้องยกเว้นนี้ไม่ได้มีกิจจำเป็นที่ต้องเลี้ยงบุตรหรือน้องด้วยประการใด โดยที่ไม่มีผู้อื่นปกครองอยู่ต่างหากแล้ว ก็ไม่ต้องยกเว้นให้

8. คนประกอบการทำไร่นาค้าขายมาก ได้เสียภาษีอากรตามจำนวนเงิน ซึ่งจะได้อำนาจตราโดยประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษา ให้ทราบว่าในเมืองใดเป็นอัตราเท่าใดนั้น ยกเว้นตลอดเวลาที่ได้เสียภาษีอากรอยู่ไม่ต่ำกว่ากำหนดอัตราที่ได้ประกาศไว้

9. การค้าขายที่ได้ลงทุนทำด้วยกันหลายคน ให้นับว่าเป็นบริษัทถ้าบริษัทนั้นได้เสียภาษีอากรตามจำนวนเงิน ซึ่งจะได้อำนาจตราได้ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษา ว่าในเมืองมณฑลใดเป็นอัตราเท่าใดนั้นแล้ว ให้ยกเว้นผู้อำนวยการของบริษัทคนหนึ่งและผู้จัดการของบริษัทนั้นในแห่งซึ่งได้เสียภาษีตามอัตรา ตลอดเวลาที่ เป็นผู้อำนวยการและผู้จัดการของบริษัทที่ได้เสียภาษีอากรอยู่ไม่ต่ำกว่ากำหนดอัตราที่ได้ประกาศไว้

10. คนป่วยเจ็บทุพลภาพ ซึ่งไม่สามารถจะรับราชการทหารได้ นั้น ยกเว้นตลอดเวลาที่ยังทุพลภาพ

11. คนที่ครองราชทัณฑ์อยู่ในที่คุมขัง ยกเว้นตลอดเวลาที่คุมขัง

12. ผู้ซึ่งได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ยกเว้นชั่วคราวเป็นพิเศษ ยกเว้นตลอดเวลาตามพระราชประสงค์

มาตรา 14 บุคคลจำพวกซึ่งอยู่ในข้อที่กล่าวต่อไปนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเว้นขาดไม่ต้องมีหน้าที่รับราชการทหารตามพระราชบัญญัตินี้ คือ

1. จีน คือจีนใหม่ที่มาจากเมืองจีน และบุตรของจีนผู้นั้น

2. คนป่า คนคอย คือจำพวกคนที่อยู่ป่าและอยู่บนเขาบนคอยซึ่งกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงกระลาโหมเห็นว่าควรยกเว้นโดยไม่สามารถทำให้เข้ารับราชการทหารได้

3. คนพิการอันไม่สามารถจะรับราชการทหารได้

4. คนที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเว้นโดยเฉพาะ

มาตรา 15 คนบางจำพวกดังที่ใดกล่าวต่อไปนี้ เมื่อจะให้เข้ารับราชการทหารตามพระราชบัญญัตินี้แล้ว ให้ได้รับราชการทหารในตำแหน่งอันสมควรแก่คุณวุฒิดังต่อไปนี้ คือ

1. พระราชวงศ์ ที่ทรงศักดิ์ตั้งแต่นั้นหม่อมเจ้าขึ้นไป เมื่อจะให้เข้ารับราชการทหาร ให้รับราชการในตำแหน่งนายทหารชั้นสัญญาบัตร หรือนักเรียนทหารตามวุฒิการศึกษาที่สมควร

2. ข้าราชการพลเรือนที่ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร ถ้าจะให้รับราชการทหารให้รับราชการในตำแหน่งนายทหารชั้นสัญญาบัตรตามสมควรแก่วุฒิ

3. นักเรียนซึ่งสอบวิชาชั้นอุดมศึกษาโดยบริบูรณ์แล้ว เมื่อถึงเวลาต้องรับราชการทหารให้สมทบเข้าเป็นกองฝึกหัดวิชาทหารรับราชการอยู่ 1 ปีแล้วให้เป็นพ้นจากหน้าที่ประจำการ ถ้าจะให้รับราชการทหารต่อไป ตามพระราชบัญญัตินี้แล้วให้มีหน้าที่เทียบชั้นนายทหารสัญญาบัตร

4. ผู้เป็นนักเรียนทหารจะได้รับราชการในชั้นบรรดาศักดิ์ และตำแหน่งตามที่ตั้งไว้ในแบบแผนกรมทหาร

5. ผู้หนึ่งผู้ใดซึ่งทรงพระราชดำริเห็นสมควรจะให้รับราชการ

ในชั้นใดแล้วแต่พระบรมราชานุญาต

หมวดที่ 5

ว่าด้วยการทำทะเบียนคน

มาตรา 16 ให้เป็นหน้าที่กระทรวงซึ่งปกครองท้องที่จัดการทำทะเบียนสามโนครวัพลเมืองแล้วตรวจสอบแก้ไขบัญชีสามโนครวันนั้นต่อไป ให้ถูกต้องตามจำนวนพลเมืองที่มีอยู่

มาตรา 17 ให้เป็นหน้าที่กระทรวงกระทรวงการเลือกคัดเลือกชายฉกรรจ์ส่งกรมทหารและจัดการฝึกโอนจบบัญชีคนรับราชการทหาร

มาตรา 18 ให้เป็นหน้าที่กระทรวงกระทรวงการเลือกคัดเลือกชายฉกรรจ์ ซึ่งจะต้องรับราชการทหาร ทั้งชายฉกรรจ์ที่อยู่ในสังกัดทหารทุกประเภทตามกำหนดในพระราชบัญญัตินี้

มาตรา 19 ให้กระทรวงกระทรวงการเลือกคัดเลือกชายฉกรรจ์ที่มีอำนาจตั้งข้าหลวงประจำมณฑลและเมือง ในหน้าที่กระทรวงกระทรวงการเลือกคัดเลือกชายฉกรรจ์

หมวดที่ 6

ว่าด้วยการเกณฑ์คนเข้ารับราชการทหาร

มาตรา 20 การที่จะเรียกคนรับราชการทหารนั้น ให้จัดตั้งว่า

ต่อไปนี้ คือ

ข้อ 1. เมื่อถึงเวลากำหนดจะต้องเรียกคนเข้ารับราชการทหารให้ข้าหลวงกระทรวงกระทรวงการเลือกคัดเลือกชายฉกรรจ์ ซึ่งจะต้องการตัวนั้นไปยังฝ่ายเทศาภิบาล

ให้ฝ่ายเทศาภิบาลจัดการเรียกคนเข้ามา

ข้อ 2 เมื่อเรียกคนเข้ามาแล้ว ให้ข้าหลวงพระลาโหมพร้อมด้วยฝ่ายเทศาภิบาลและนายทหารตรวจเลือกสรรส่งกรมทหาร หรือสังกัดไว้ในกองเกินอัตราหรือกองอื่น หรือหักโอนหลุดพ้นจากราชการไปตามควรแก่พระราชบัญญัติ

ข้อ 3 คนที่ต้องเรียกเข้าสังกัดกรมกองใดนั้น จะควรสักหมายข้อมือคนจำพวกใดประการใด หรือไม่ควรสักหมายคนจำพวกใด ให้เสนาบติกระทรวงกรงลาโหมวางกฎเป็นข้อบังคับไว้

ข้อ 4 ถ้ากรมทหารจะต้องการคนเกินอัตราเข้ารับราชการเป็นจำนวนเท่าใดเมื่อใดให้ฝ่ายทหารแจ้งต่อข้าหลวงพระลาโหมให้เรียกคนส่งตามวิธีว่าไว้ในข้อ 1 นั้น

ข้อ 5 ในการเรียกระดมทหารด้วยประการใดๆให้ฝ่ายทหารแจ้งต่อฝ่ายกรงลาโหม ให้ฝ่ายเทศาภิบาลประกาศเรียกทหารเข้ามารับราชการ

หมวดที่ 7

ว่าด้วยปลดคนจากราชการทหาร

มาตรา 21 ในการที่จะปลดคนจากราชการทหารโดยย้ายประเภท เช่นปลดคนกองหนุนต่างๆก็ดี หรือยกเว้นไม่ให้ต้องรับราชการทหารก็ดี ให้เป็นหน้าที่ฝ่ายกรงลาโหมและเทศาภิบาลพร้อมกันออกใบอนุญาต

หมวดที่ 8

ว่าด้วยโทษในการช้ดขึ้นไม่เข้าเป็นทหาร

ตามพระราชบัญญัตินี้

มาตรา 22 ผู้ใดหลีกเลี่ยงช้ดขึ้นโดยประการใดๆที่จะไม่เข้ารับราชการทหารตามพระราชบัญญัตินี้ ผู้นั้นมีความผิดต้องระวางโทษจำคุกไม่เกิน 3 ปี หรือปรับเป็นเงิน

ไม่เกิน 1,200 บาท หรือทั้ง 2 สถาน ถ้าผู้ใดสมรู้เป็นใจให้ผู้อื่นหลีกเลี่ยงข้อห้ามดังกล่าวมาแล้ว ผู้นั้นมีความผิดต้องระวางโทษจำคุกไม่เกิน 18 เดือน หรือปรับเป็นเงินไม่เกิน 600 บาท หรือทั้ง 2 สถาน

มาตรา 23 ผู้ทำร้ายร่างกายตนเองโดยให้ผู้อื่นทำให้หรือทำเอง กิติ ที่ละให้พ้นจากราชการตามพระราชบัญญัตินี้ ผู้นั้นมีความผิดต้องระวางโทษจำคุกไม่เกิน 8 ปี ส่วนผู้สมรู้เป็นใจในการที่ผู้ใดกระทำร้ายตนเองตามดังกล่าวมาแล้วนี้ต้องระวางโทษจำคุกไม่เกิน 4 ปี

หมวดที่ 9

ว่าด้วยการปกครอง

มาตรา 24 การปกครองในท้องที่ซึ่งพระราชบัญญัตินี้ให้เป็น 2 แขนง คือ ทหารที่อยู่ในกองประจำการหรือที่รับราชการอยู่ที่กรมและกองทหารโดยประการใดๆ เช่น เวลาระดมหรือเวลาเข้ามาฝึกซ้อมวิธยุทธเป็นต้น ให้อยู่ในบังคับบัญชาการทหารในท้องที่นั้น ส่วนทหารนอกจากที่กล่าวนี้ ให้อยู่ในความปกครองของข้าหลวงเทศาภิบาลเหมือนพลเมือง ทั้งปวง

หมวดที่ 10

ว่าด้วยการรักษาพระราชบัญญัติ

มาตรา 25 ให้เสนาบดีกระทรวงกระลาโหมและเสนาบดีกระทรวง ซึ่งได้ปกครองท้องที่ เป็นหน้าที่พระราชบัญญัตินี้ จำแนกตามข้อความอันอยู่ในหน้าที่ของกระทรวง นั้นๆ และมีอำนาจออกกฎเสนาบดีวางระเบียบการให้การดำเนินไปตามพระราชบัญญัติ

เมื่อกฎเสนาบดี ได้รับพระบรมราชานุญาตประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษา แล้วให้ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งในพระราชบัญญัตินี้

พระราชบัญญัติตราไว้แต่ ณ วันที่ 29 สิงหาคม รตนโกสินทรศก
124 เป็นวันที่ 13440 ในรัชกาลปัจจุบันนี้

ที่มา ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์และคนอื่นๆ ผู้รวบรวม " พระราช
บัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ.124 " ประชุมกฎหมาย
ประจำศก เล่มที่ 19 หน้า 302-314

ภาคผนวก ง.

พระราชบัญญัติ

ลักษณะเกณฑ์จ้าง รักษาสินทรัพย์ 119

มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศทราบทั่วกันว่า ทุกวันนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ลดหย่อนผ่อนการฉะเกณฑ์พาหนะและแรงราษฎรรับราชการต่าง ๆ น้อยลงกว่าแต่ก่อน เป็นอันมากแล้ว แต่การที่จะต้องกะเกณฑ์ราษฎรช่วยราชการบางอย่าง เช่น ช่วยขนส่งสิ่งของ หลวงแลส่งข้าราชการเป็นต้นก็ดี เช่น ควบคุมโจรผู้ร้ายไปส่งยังที่ว่าการในเวลาเจ้าพนักงาน ในท้องที่ไม่มีพอก็คดี เช่น การเก็บรังนกหรือการทอน้ำรัก ซึ่งไม่บุคคลพวกอื่นนอกจากผู้ที่เคยทำ จะทำได้ก็ดี แลราชการอย่างอื่นซึ่งจำเป็นต้องขอแรงเกณฑ์ราษฎรบ้างแห่งบางที่ช่วยทำการ จะงคเล็กเสียดียวยังไม่ได้ แต่โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จะมีให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนเพราะการฉะเกณฑ์ราชการโดยที่จำเป็นต้องทำจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติไว้สืบไปดังนี้ว่า

มาตรา 1 พระราชบัญญัตินี้ให้มีนามว่า "พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จ้าง ร.ศ. 119"

มาตรา 2 พระราชบัญญัตินี้จะโปรดเกล้าฯ ให้ใช้ในหัวเมืองมณฑลใดเมื่อใด จะได้โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศในหนังสือพิมพ์ราชกิจจานุเบกษาเป็นสำคัญ

มาตรา 3 ให้พึงเข้าใจว่าพระราชบัญญัตินี้ ไม่ลบล้างพระราชกำหนดกฎหมายเดิมสำหรับกะเกณฑ์กำลังพาหนะและเครื่องสำตราวุธในการป้องกันพระราชอาณาจักรหรือรักษาความเรียบร้อยในท้องที่ แลไม่ลบล้างพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 ซึ่งว่าด้วยกำนันผู้ใหญ่บ้านมีอำนาจจะเกณฑ์กำลังลูกบ้านให้ช่วยกันทำการบางอย่างมีช่วยกันจับกุมโจรผู้ร้ายและช่วยกันดับไฟ เป็นต้น

มาตรา 4 คำว่าเสนาบดีในพระราชบัญญัตินี้ให้พึงเข้าใจว่า
เสนาบดีผู้บัญชาการปกครองท้องที่

มาตรา 5 หัวเมืองมณฑลใดมีราชการอย่างใดๆ ที่จำเป็นจะต้อง
เกณฑ์สัตว์พาหนะหรือยานพาหนะ หรือเกณฑ์แรงงานราษฎรบางจำพวกก็ดี หรือไม่ว่าจำพวกใดๆ
อาทิซึ่งตามลักษณะราชการที่จะพึงมีก็ดีทั้งนี้ให้เสนาบดีตั้งกฎข้อบังคับกำหนดแผนราชการซึ่ง
จะอนุญาตให้เกณฑ์ราษฎรในมณฑลนั้นๆ ส่งออกไป แลให้ข้าหลวงสำเร็จราชการมณฑลทุกะเกณฑ์
แต่ในเฉพาะแผนการที่เสนาบดีได้กำหนดนั้น ห้ามมิให้กะเกณฑ์เพื่อการอย่างอื่นนอกออกไป

มาตรา 6 บรรดาพาหนะหรือราษฎรที่ต้องเกณฑ์มาใช้อย่างใดๆ
ควรจะให้ค่าจ้างแก่ผู้ถูกเกณฑ์ตามสมควร ถ้าผู้ถูกเกณฑ์ต้องเสียส่วยหรือเงินค่าราชการจะลด
เงินส่วยแลค่าราชการตามอัตราค่าจ้างพาหนะ หรือค่าแรงที่ต้องมารับราชการให้แทนเงิน
ค่าจ้างก็ได้ แต่การฉะเกณฑ์ตามหน้าที่ของพลเมืองซึ่งได้บังคับไว้ในพระราชกำหนดกฎหมายอื่น
ดังกล่าวมาในมาตรา 3 นั้นก็ดีหรือเกณฑ์ให้ราษฎรช่วยกันทำการ เพื่อประโยชน์ของชุมชน
ในหมู่บ้านเอง เช่นให้ช่วยกันซ่อมแซมถนนในระแวกบ้าน เป็นต้นก็ดีไม่จำเป็นจะต้องให้ค่าจ้าง
ตามพระราชบัญญัตินี้

มาตรา 7 ให้เสนาบดีมีอำนาจที่จะกำหนดอัตราค่าจ้างพาหนะ
แลค่าแรงซึ่งจะคิดให้แก่ราษฎร ซึ่งต้องเกณฑ์มารับราชการในมณฑลใดเท่าใด ถ้าแลแผนการ
ที่จะทำได้แต่บุคคลบางจำพวกเช่น เกษร้งนทหรือหัวน้ำรัก เป็นต้น เสนาบดีจะตั้งอัตราค่าจ้าง
สูงขึ้นกว่าทำการโดยสามัญก็ได้

มาตรา 8 ให้ข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการมณฑลมีอำนาจที่จะตั้ง
ข้อบังคับแลแบบแผนวิธีกะเกณฑ์แรงงานราษฎรรับราชการต่างๆ ตามพระราชบัญญัตินี้
ในมณฑลซึ่งได้บังคับบัญชาอยู่นั้น

มาตรา 9 ถ้าผู้ใดมีหน้าที่ถูกเกณฑ์พาหนะก็ดีหรือแรงก็ดี ให้รับ
ราชการอย่างใด แลไม่กระทำการตามเกณฑ์ ผู้นั้นมีความผิดต้องระวางโทษปรับครั้ง 1 เป็น
เงินไม่เกิน 20 บาท หรือจำคุกไม่เกินเดือนหนึ่ง หรือทั้งจำแ่ปรับด้วยทั้ง 2 สถาน

มาตรา 10 ให้เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแลเสนาบดีกระทรวง
นครบาลเป็นผู้รักษาพระราชบัญญัตินี้ ตลอดท้องที่ที่ไต่บังคับบัญชาการปกครองนั้น
ประกาศมา ณ วันที่ 3 มกราคม รัตนโกสินทรศก 119 เป็นวัน
11741 ในรัชกาลปัจจุบันนี้

ที่มา ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่นๆผู้รวบรวม
"พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จ้าง ร.ศ.119" ประชุม
กฎหมายประจำศก เล่มที่ 17 หน้า 528-533

